

TOM SIMOENS

DE CHAOS
— VAN HET —
SLAGVELD

HET BELGISCH LEGER IN DE LOOPGRAVEN
1914-1918

—HORIZON—

© Tom Simoens, 2016
Auteursfoto: © Privécollectie auteur
Omslagontwerp: Dominic Van Heupen
Vormgeving binnenwerk: Dominic Van Heupen
Vertaling anderstalige citaten: Petra Van Caneghem

ISBN 978 94 921 5966 3
ISBN 978 94 921 5967 0 (e-book)
D/2016/13.656/18
NUR 689

www.horizon.be
www.overamstel.com

OVERAMSTEL
uitgevers

Horizon is een imprint van Overamstel uitgevers bv

Vertegenwoordiging in Vlaanderen

L&M Books
Hessenstraatje 3 bus 6
2000 Antwerpen

Vertegenwoordiging in Nederland

Overamstel Uitgevers
Paul van Vlissingenstraat 18
1096 BK Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Onlangs alle zorg die aan de samenstelling van de uitgave werd besteed, kan de redactie of de auteur noch de uitgever aansprakelijkheid aanvaarden voor eventuele schade die zou kunnen voortvloeiën uit enige fout die in deze publicatie zou kunnen voorkomen.

Bij het achterhalen van de auteursrechten van de illustraties is met grote zorgvuldigheid te werk gegaan. Als er niettemin onvolkomenheden zouden worden geconstateerd, dan zal de uitgeverij daarvan graag op de hoogte worden gesteld.

INHOUDSOPGAVE

Lijst van de grafieken	6
Lijst van de tabellen	6
Lijst van de gebruikte afkortingen	7

INLEIDING 9

Transformatie en modernisering in de Eerste Wereldoorlog.....	10
De theorie van de leercurve	15
De Belgische casus: een magere oogst	18
Clichés in de Belgische historiografie	21
De keuze voor de 1 ^{ste} Legerdivisie	26
Focus op de loopgraven	31
Structuur van het boek.....	32
De bronnen	36
Het abc van militaire operaties.....	40

HOOFDSTUK 1

DE BRUTALE CAMPAGNE VAN 1914 45

Improviseren op de Getestelling (4 – 18 augustus)	49
De strijd in en rond het nationale bolwerk Antwerpen (20 augustus – 7 oktober).....	55
De eerste uitval (25 – 26 augustus)	56
Op de linkeroever van de Schelde	58
De tweede uitval (11 – 13 september)	59
De Duitse aanval op Antwerpen (27 september – 10 oktober).....	63
De Slag aan de IJzer (18 oktober – 10 november)	69
De rechteroever van de IJzer	71
Deus ex machina: de inundatie via de Noordvaart	76
De schok van de bewegingsoorlog	78
De verliezen	78
Een onvoorbereid leger	81

HOOFDSTUK 2	
DE WEDERUITRUSTING	83
<hr/>	
De loopgravenstrijd in een notendop	88
Manschappen	102
Bewapening	110
Training.....	128
Organisatie.....	136
Januari 1915.....	136
Mei 1916	138
December 1916.....	139
Februari 1918	141
Juli 1918.....	146
Deelbesluit. Een processie van Echternach	150
HOOFDSTUK 3	
HET SLAGVELD	155
<hr/>	
Het terrein.....	155
De onderwaterzettingen.....	163
De nacht.....	168
Zien zonder gezien te worden	179
Grondwaarneming	179
De derde dimensie.....	193
Camouflage en dissimulatie	214
Schieten zonder geraakt te worden	224
Orde in de chaos.....	230
Communicatie	230
Inlichtingen.....	256
Deelbesluit. De chaos van het slagveld.....	266
HOOFDSTUK 4	
VECHTEN	273
<hr/>	
De Belgische strategie	274
Grand strategy	275
Militaire strategie.....	280
Standhouden	284
Lineaire verdediging.....	287
Naar een elastische verdediging in diepte	327
Dagelijkse strijd	360

Munitietekort	367
Leven en laten leven?	369
Wederkerigheid van geweld	393
Beperken van de verliezen	405
De strijd om het niemandsland	414
Onmacht	414
De eerste successen	428
Dominantie	446
Terug naar af?	451
Escalatie	457
Een geval apart? De gasoorlog	462
Deelbesluit. De logica van het slagveld	469

EPILOOG

HET BEVRIJDINGSOFFENSIEF	479
--------------------------------	-----

De eerste fase	483
De tweede fase	492
De derde fase	495

Algemeen besluit	498
Beknopte biografie van de belangrijkste officieren van de 1 ^{ste} Legerdivisie	516

Opgave van bronnen en literatuur	527
Bronnen	527
Onuitgegeven bronnen	527
Uitgegeven bronnen	527
Literatuurlijst	528

Samenvatting	545
Summary	548
Dankwoord	551
Eindnoten	553

LIJST VAN DE GRAFIEKEN

Grafiek 1: Getalsterkte van het 3 ^{de} Linieregiment (augustus - november 1914)	81
Grafiek 2: Activiteiten van de 1 ^{ste} Legerdivisie tijdens de loopgraven- oorlog	88
Grafiek 3: Getalsterkte van de 1 ^{ste} Legerdivisie (augustus 1914 - september 1918)	110
Grafiek 4: Getalsterkte van de 1 ^{ste} Legerdivisie per wapen (augustus 1914)	150
Grafiek 5: Getalsterkte van de 1 ^{ste} Legerdivisie per wapen (december 1917)	150
Grafiek 6: Dagelijks aantal door de Belgen afgevuurde artillerie- granaten (per maand)(februari 1915-februari 1916).....	366
Grafiek 7: Dagelijks aantal door de Duitsers afgevuurde artillerie- granaten (per maand)(oktober 1915-augustus 1918)	368
Grafiek 8: Belgische en Duitse krijgsgevangenen bij gevechtsoperaties (1914-1918)	478

LIJST VAN DE TABELLEN

Tabel 1: Evolutie van het aantal Belgische mitrailleurs en artillerie- stukken (1914-1918).....	20
Tabel 2: Ontdubbeling van de infanterieregimenten (augustus 1914)...	48
Tabel 3: Samenstelling van de 1 ^{ste} Legerdivisie na mobilisatie (augustus 1914)	49
Tabel 4: Activiteiten in Maily (december 1916)	98
Tabel 5: De directe militaire verliezen van de 1 ^{ste} Legerdivisie per sector (april 1916 - augustus 1918)	104

LIJST VAN DE GEBRUIKTE AFKORTINGEN

- B.R.I. – *bataillon de renfort et d’instruction*.
- C.A.D.A. – *commandant de l’artillerie de la division d’armée*.
- C.A.D.I. – *commandant de l’artillerie de la division d’infanterie*.
- C.G.D. – *commandant du génie divisionnaire*.
- C.I.D. – *centre d’instruction divisionnaire*.
- C.I.D.A. – *centre d’instruction de la division d’armée*.
- C.I.D.I. – *centre d’instruction de la division d’infanterie, tevens commandant de l’infanterie de la division d’infanterie*.
- C.I.M. – *centre d’instruction pour les mitrailleurs*.
- D.A. – *division d’armée* (legerdivisie).
- KLM (1LD) – Archief van het hoofdkwartier van de 1ste Legerdivisie, bewaard in het documentatiecentrum van het Koninklijk Legermuseum in Brussel.
- KLM (Moskou) – Archieffonds bewaard in het documentatiecentrum van het Koninklijk Legermuseum in Brussel.
- KLM (Ex-CDH Extra, Archief van de 1ste Legerdivisie) – Archief van het hoofdkwartier van de 1ste Legerdivisie, bewaard in het documentatiecentrum van het Koninklijk Legermuseum in Brussel.
- F.M. – *fusil-mitrailleur* (machinegeweer).
- G.G. – *grand’-garde* (grote voorpost).
- G.Q.G. – *grand quartier général* (Groot Hoofdkwartier)
- G.W. – grote wacht = *grand’-garde* (grote voorpost).
- O.F. – *offensive fusante* (offensieve handgranaat).
- Q.G. – *quartier général*.
- R.I.R. – reserve-infanterieregiment (enkel gebruikt voor Duitse eenheden).
- SHAD (Vincennes) – *service historique de la Défense* in Vincennes. Franse militaire archieven.
- S.R.F. – *service de recouplement des fusées*.
- S.R.L. – *service de repérage par lueurs*.
- S.R.S. – *service de repérage par le son*.
- T.P.S. – *télégraphie par le sol*.
- T.R. – *tir rapide*.
- T.S.F. – *téléphonie sans fils*.
- V.B. – Viven-Bessières (geweergranaat).

INLEIDING

Intussen is het een eeuw geleden dat een verwoestende oorlog Europa, en van daaruit de hele wereld, in zijn greep hield. België raakte er ongewild in verstrikt. Het had de pech dat het Duitse Rijk via zijn grondgebied naar de Franse hoofdstad wilde marcheren. Sinds het begin van de Duitse invasie op 4 augustus 1914 had het Belgische leger tevergeefs geprobeerd om de Duitse opmars te stoppen. Zowel in Luik en in Namen als op de Getestelling bleken de fortengordels en de eenheden van het veldleger niet klaar voor hun overigens vaag geformuleerde opdrachten. Ook het nationale bolwerk (*le réduit national*) in Antwerpen delfde begin oktober 1914 het onderspit na een kort maar hevig offensief van een Duits belegeringsleger.

Vrijwel alle gevechten in open terrein (veldslagen) tussen het Belgische veldleger en de Duitse troepen verliepen rampzalig aan Belgische zijde. Pas eind oktober 1914 keerde het tij, toen het Belgische leger – gesteund door Franse troepen en kanonnen van de Britse vloot – er ditmaal wel in slaagde om de intussen verzwakte en vermoeide Duitsers een halt toe te roepen. Dat was niet zozeer te danken aan de uitmuntende prestaties van het Belgische leger, dan wel aan de onderwaterzetting. De uitgeputte en verraste Duitsers konden niet verder oprukken en hun offensief viel stil.

De gevechten van die zomer hadden duidelijk gemaakt dat alle legers met ernstige tekortkomingen kampten. Zo was het eerste oorlogsjaar het jaar met de grootste verliezen, ondanks de maandenlange gevechten die de jaren daarna nog zouden volgen bij steden als Ieper en Verdun, aan de Somme of op vele andere plaatsen, zoals het plateau van Chemin des Dames in de Champagnestreek. Voor onze Franse zuiderburen was 22 augustus 1914 de dodelijkste dag van de oorlog: 25 à 27.000 Fransen lieten die dag het leven op de Belgische slagvelden in Charleroi en omstreken.¹ Voor de Duitsers was september 1914 de dodelijkste maand van de hele oorlog met 71.000 gesneuvelden. De brutale schok van 1914, die een bom legde onder alle bestaande tactieken en doctrines, zou de katalysator worden van tal van innovaties en zou de legers verplichten om te vernieuwen.

Die innovaties kwamen pas traag op gang. Overal was het improviseren geblazen in 1914 en 1915. Meer zelfs: het duurde tot het laatste oorlogsjaar vooraleer de legers alle technische en tactische vernieuwingen beheers-

ten. Historicus Frederick Hadley beschreef de aanpassing van het Britse leger aan de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog: *“Het jaar 1914 wordt gekenmerkt door de aanpassing aan de werkelijke oorlog en door een algemene improvisatie die een operationele inefficiëntie met zich meebrengt, 1915 wordt dan weer gekenmerkt door een aanzienlijke expansie en ad-hoc-oplossingen. [...] Het is dus pas in 1918 dat het operationele een duidelijke vooruitgang boekt, waardoor het Britse leger de beschikking krijgt over een instrument waarmee op het slagveld de overwinning behaald zou kunnen worden.”*² Het Britse leger had dus vier jaar nodig gehad om uit te groeien tot de strijdmacht die het in 1918 geworden was.

De Britse historicus Hew Strachan vat dit proces van verandering, dat meteen na het vastlopen van het front in 1914 aanvatte, als volgt samen: *“Het jaar 1915 was een beginperiode, waarin de ontwikkelingslijnen die zouden leiden tot de gevechten van 1918, uitgezet werden. Hoewel het front statisch was, was de denkwijze van de legers dat niet. Het westelijke front was een bijzonder competitieve omgeving, waarin de innovatie van de ene zijde geëvenaard, verbeterd of tenietgedaan werd door de andere zijde. Ironisch genoeg was het net deze cyclus van actie en reactie, bedoeld om de impasse te doorbreken, die ze bestendigde. Maar aan het eind waren de legers van beide kanten volledig anders uitgerust en georganiseerd dan in 1914 en vochten ze op een heel andere manier.”*³

Strachan haalt hier in enkele zinnen verschillende opvallende inzichten aan. Hoewel het front statisch werd, begonnen legers hun tactieken en doctrines te herzien. Tegelijk vond er op het westelijke front een wedloop plaats tussen geallieerden en centralen die elkaar kopieerden en verbeterden. En ten slotte: de legers van 1918 leken helemaal niet meer op die van 1914. Deze inzichten, die voorts onderbelicht bleven in zijn goed geïllustreerde synthesewerk, zijn meteen ook de basisideeën die aan de grondslag liggen van dit boek. Ze zullen verder worden uitgewerkt, maar dan specifiek voor het Belgische leger.

Transformatie en modernisering in de Eerste Wereldoorlog

In de militaire geschiedschrijving van de Eerste Wereldoorlog valt de jongste decennia langzaam een kentering te bemerken. Onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog kregen generaals de kans om hun exploten te beschrijven en hun ooggetuigenissen neer te pennen. Het beeld dat zo

werd gecreëerd van de oorlogvoering was eigenlijk vrij zakelijk en louter top-down. De gevechten zelf, met al hun emoties, maar ook de soldaten in hun loopgraven, waren vaak afwezig in de geschiedschrijving van het interbellum. Diplomatieke en militaire geschiedenis in de zin van het pejoratieve *histoire-bataille* domineerden decennialang de historiografie van de Eerste Wereldoorlog.⁴

Gaandeweg kwam er echter een veel kritischer beeld tot stand dat op heden in België het dominante beeld is van de gewone man over de Eerste Wereldoorlog. De Eerste Wereldoorlog staat daarbij synoniem met modder en gruwel, terwijl de militaire operaties worden herleid tot slachtpartijen en zelfmoordoffensieven waarbij incompetenten generaal zonder enige scrupules hun soldaten een gewisse dood injoegen. In Groot-Brittannië weerklonk decennialang dat de Britse soldaten, die vochten als leeuwen, de dood werden ingejaagd door een stelletje onbekwame generaals, de apen (“*lions led by donkeys*”).⁵ De Britse historicus Paddy Griffith stelt deze eenzijdige voorstelling terecht aan de kaak: “*In historiografische termen leek de Eerste Wereldoorlog ook een rampgebied, aangezien hij het geliefkoosde werkgebied is geworden van populaire auteurs die graag blijven hangen bij de horror en de incompetentie, zonder een degelijke militaire analyse te maken.*”⁷

Sindsdien bleef Griffiths pleidooi voor een gedegen militaire analyse niet onbeantwoord. De internationale militaire geschiedschrijving van de Eerste Wereldoorlog kent een heuse heropleving. Bij de zuiderburen boog de Franse officier-historicus Michel Goya zich over de snelle transformatie die het Franse leger beleefde vanaf 1914.⁸ Hij kwam tot de slotsom dat de Franse krijgsmacht in enkele jaren tijd evolueerde naar een moderne strijdmacht door de integratie van tanks, motorvoertuigen, een volwaardige luchtmacht... Intussen lijkt inderdaad algemeen aanvaard dat de Eerste Wereldoorlog de wieg is van de moderne oorlogvoering, gebaseerd op samenwerking tussen de verschillende krijgsmachtdelen en wapens binnen één leger (“*a combined arms revolution*”⁹ of “*an all arms co-operation*”¹⁰) waarvan al in 1917 duidelijke tekenen merkbaar waren. Voor velen was samenwerking de sleutel tot succes op het slagveld, met een bijzondere rol voor de artillerie, zoals Jonathan Bailey beaamt met zijn definitie van moderne oorlogvoering: “*de komst van een driedimensionaal conflict via indirect artillerievuur als basis voor het plannen op tactisch, operationeel en strategisch oorlogsniveau*”¹¹, met uitgebreide operatietonelen, luchtoperaties, samenwerking tussen wapensystemen die de snelheid en continuïteit van de operaties garandeerden, systematische inlichtingengaring...

Er kwam met andere woorden een nieuwe, meer positieve lezing van

de slagen bij de Somme (1916) en zelfs de Derde Slag bij Ieper (Passendale, 1917). De Britse historicus John Terraine was in de jaren 1960-1980 de grondlegger van deze nieuwe denkstroming. Met verschillende publicaties claimde hij dat het Britse leger de grootste uitdagingen van de Eerste Wereldoorlog overwon met nieuwe technologieën en tactieken.¹² Wellicht heeft Gary Sheffield het vandaag (2007) bij het rechte eind als hij schrijft dat het militaire verhaal van de Eerste Wereldoorlog zwart ('alles was fout') noch wit ('de planning was perfect, de offensieven waren een succes') was, maar dat grijs een juistere beoordeling is.¹³ In elk geval is duidelijk dat de aandacht voor de aanpassing van het militaire apparaat tijdens de Eerste Wereldoorlog heeft geleid tot nieuwe inzichten en meer begrip. Vreemd genoeg bestaat er hierover geen echt academisch debat meer en lijkt iedereen zich vandaag – weliswaar met nuances – in te schrijven in het discours van modernisering en transformatie.

Hoewel er geen debat is over de transformatie *an sich*, is er toch voer voor discussie. Het negatieve discours over oorlogvoering in de Eerste Wereldoorlog heeft inderdaad baan geruimd voor een soort wedijver tussen historici van wie sommigen claimen dat de ene partij veel vernieuwender en flexibeler was dan de andere, wat dan door de 'tegenpartij' wordt ontkend. Zo publiceerde Martin Samuels in 1992 zijn studie waarin hij de Duitse infanterietactieken vergeleek met de Britse.¹⁴ Terwijl de Duitse infanterie voortdurend werd gelauwerd om haar vooruitstrevende ideeën, was Samuels veel kritischer voor de Britten. Enkele jaren later publiceerde de Britse professor Paddy Griffith een (onuitgesproken) wederwoord, waarin hij probeerde aan te tonen (niet altijd even overtuigend) dat het net de Britten waren die zich veel flexibeler toonden in het aanpassen van hun aanvalstactieken. Griffith kon niet genoeg benadrukken hoe de Britten soms bepaalde tactische vernieuwingen introduceerden vooraleer de Duitsers dit deden.¹⁵ Uiteraard is het niet de bedoeling om hier dit Brits-Duitse debat te beslechten, maar het toont wel aan dat er enige stof tot discussie is. Duidelijk is wel dat alle oorlogvoerende partijen hun oorlogstactieken bijschaafden. Net omdat de vernieuwingen zo progressief en evolutief plaatsgrepen, is het m.i. vaak gewoon onmogelijk om te zeggen wie nu als eerste met een bepaalde tactische vernieuwing was komen aandragen.

Uit alle recente studies blijkt inderdaad dat er een *gelijkaardige* transformatie plaatsvond in alle Europese legers. Ondanks de onvermijdelijke nationale accenten, zijn er enkele algemene tendensen te onderscheiden die in elk leger zichtbaar werden tijdens de stellingenoorlog.

Ten eerste leerden alle legeronderdelen nauwgezet samenwerken. Infanterie en artillerie vochten nu echt samen in plaats van hun eigen

opdrachten te kiezen zoals in 1914, terwijl de luchtvaart zich ten dienste stelde van zowel de infanterie als artillerie. Tanks leverden eveneens een belangrijke steun aan de Franse en Britse infanterie. Het oorspronkelijke wantrouwen tussen deze wapensystemen had plaats gemaakt voor vertrouwen.

Ten tweede was er een doorgedreven specialisatie aan het front. De infanterist evolueerde van eenheidsworst in 1914 tot de specialist die hij geworden was in 1918 als granaatwerper, geweergranaatschutter, schutter of bevoorradener van een licht machinegeweer... Er kwamen ook specialisten die zich de talloze technologische of tactische vernieuwingen eigen hadden gemaakt, zoals het gebruik van vlammenwerpers of communicatiemiddelen, gastroepen of omgekeerd: specialisten van de verdediging tegen gas.¹⁶

Ten derde liep de transformatie niet van een leien dakje, maar was het een proces van vallen en opstaan.¹⁷ Het duurde tenslotte ook vier jaar voor het front in 1918 terug echt in beweging kwam: in het voorjaar waren de Duitsers aan zet met een opmars tot zestig kilometer bij de Somme, in het najaar waren de geallieerden aan de beurt met hun *"Hundred Days Campaign"* (het bevrijdingsoffensief en de daaraan voorafgaande voorbereidende offensieven vanaf juli 1918). De transformatie ging jaar na jaar door. De kalmere winterperiodes werden gebruikt om lessen te trekken uit de gevechten van het voorbije jaar en zo verder te bouwen aan een vernieuwde strijdmacht. Dat bouwen ging traag maar gestaag: *"Deze drie jaren [1914, 1915 en 1916] van vallen en opstaan gaven de beide kanten nieuwe tactieken voor gecombineerde oorlogvoering en het type en de kwaliteit van de machines en munitie die de nieuwe tactieken moesten aanwenden."*¹⁸ Er is een algemene consensus onder historici dat de aanpassing van de legers tijdens de stellingenoorlog geen ononderbroken proces van verbetering en vooruitgang was, maar dat het met horten en stoten ging.

Ten vierde valt op dat het leerproces vaak ging om de uitbreiding en veralgemening van middelen die al in 1914 (beperkt) aanwezig waren: *"Het is niet zo dat in de Eerste Wereldoorlog extreem radicale ideeën toegepast werden, aangezien de meeste elementen voor de verandering al aanwezig waren, maar wel dat de gevechten de noodzaak aantoonde van het combineren van beschikbare middelen in een totaal nieuw concept."*¹⁹ Uiteraard waren er nieuwe wapensystemen in de Eerste Wereldoorlog, met als uitschieters gifgas en tanks, maar het is evenzeer waar dat er in 1914 al lichte machinegeweren, gepantserde auto's, handgranaten, loopgraafmortieren, zware artillerie... bestonden. Die middelen werden in de loop van de oorlog verbeterd, veralgemeend en steeds efficiënter ingezet.

Ten vijfde was het moderniseringsproces zowel een *top-down* als *bottom-up* gebeuren waarbij vaak een compromis tot stand kwam tussen enerzijds de traditionele en anderzijds de vernieuwende tactieken en methodes.²⁰ Zowel de eenheden aan het front als de legerleiding speelden een rol in het moderniseringsproces, al ontsproten veel tactische vernieuwingen wel uit de loopgraven: “We kunnen stellen dat de tactische omscholing van de legers van onderuit werd gestuurd.”²¹ Enerzijds is het natuurlijk opvallend dat zo’n grote rol was weggelegd voor de eenheden die het werk in de loopgraven moesten opknappen. Andrew Wiest stelt dat de *American Expeditionary Force* bijvoorbeeld sneller leerde op tactisch niveau dan op het strategische niveau.²² Anderzijds mag dit ook niet verbazen: de fronttroepen waren degenen die de problemen als eerste aan den lijve ondervonden. De transformatie was dus geenszins een zaak van de legerleiding alleen. Samengevat komt het erop neer dat tactische vernieuwingen vaak aan het front werden uitgevonden en nadien door de legerleiding in een instructie werden gegoten, verspreid en veralgemeend werden. Een tweerichtingsverkeer dus, tussen enerzijds het tactische niveau (de eenheden in de loopgraven) en anderzijds het operationele en strategische niveau (generaals en legerleiding).²³

Tenslotte is duidelijk dat de modernisering door heel wat factoren werd gestimuleerd of net afgeremd. Zo suggereerde Luc Vandeweyer dat veel Belgische officieren vernieuwingen afremden als die louter een verbetering van de stellingenoorlog betekenden en van weinig nut waren voor een bewegingsoorlog. Voor hen zou de stellingenoorlog iets schadelijks geweest zijn waaraan zo snel mogelijk een einde moest komen.²⁴ Soms waren officieren echter ook ambitieus en kwamen ze daarom net vernieuwend uit de hoek: zij probeerden de kansen die de loopgravenoorlog hen bood met beide handen te grijpen. Tony Ashworth noemt deze jonge uiterst gemotiveerde officieren van het Britse leger, voor wie geen uitdaging te veel was, de *thrusters*.²⁵ Zij waren degenen die in 1915 zorgden voor vernieuwingen en voor hun moed beloond werden met een bliksemcarrière. Douglas Haig, de Britse bevelhebber vanaf december 1915, ontving hen met open armen. Niet alleen verdienstelijke jonge officieren, maar ook ambitieuze divisiecommandanten of hogere chefs zorgden soms voor frisse ideeën. Persoonlijke eer, naast een soort collectief eergevoel op niveau van de eenheid of het wapen (artillerie, genie, infanterie) zorgden voor interne concurrentie en competitie tussen eenheden en tussen wapensystemen, waar innovaties uit voortkwamen.²⁶

De theorie van de leercurve

De voorbije twee decennia ontstond dus een bepaalde internationale stroming die de werking van de legers tijdens de Eerste Wereldoorlog minstens genuanceerd en zelfs enigszins positief beoordeelde. Sommigen zoals de Britse historicus Gary Sheffield gingen zover om gewag te maken van een leercurve. Ook zijn collega van King's College, William Philpott, is het hiermee eens.²⁷ De transformatie van de legers kan inderdaad gelezen worden als een leercurve waarbij technische en tactische vernieuwingen werden geprobeerd, verbeterd en – indien succesvol – veralgemeend. Nadien kwam er kritiek op deze visie. Ten eerste spreken tegenstanders van deze positieve interpretatie schertsend van een *bleeding curve*, stellend dat er eerst heel veel bloed vloeide vooraleer de legers zich aanpasten. Dat klopt. Vernieuwingen werden meestal pas ingevoerd nadat gebleken was dat de bestaande tactieken en middelen niet hadden volstaan. Ten tweede insinueerden de eerste publicaties over deze leercurve een soort rechtlijnigheid waarvan op het slagveld weinig te merken was. Gary Sheffield kon wel leven met die kritiek, zoals hij het zelf erkende: “[...] erkennen dat er een leerproces plaatsvond, de gevechten van 1917 vertegenwoordigden een belangrijke fase in de ontwikkeling van de BEF. Hier moet ik ook zeggen dat ik heb meegewerkt aan de algemene verbreiding van de term ‘leercurve’, waar recent nog kritiek op kwam, omdat hij niet weerspiegelt dat het proces soms ook stappen terug en doodlopende steegjes, zo kan ik eraan toevoegen, inhield.”²⁸ Nu de scherpe kantjes van het leercurvedebat wat zijn afgevlind, is de theorie *mainstream* geworden. Zelfs Sheffield erkent nu dat het leerproces van de Britten helemaal geen eenduidig rechtlijnige beweging richting modernisering was. Maar toch is hij ervan overtuigd dat de Britse legerleiding de grote veldslagen analyseerde en lessen trok die nadien werden toegepast op training, tactiek en doctrine. Gary Sheffield meent dat zowel de legereenheden als de legerleiding steeds beter planden en vochten. Jay Winter, een andere vooraanstaande Britse historicus, schaart zich achter Sheffield.²⁹

Niet iedereen gaat er echter mee akkoord dat ook de Britse legerleiding haar lessen trok uit de gevechten. De Australische historicus Robin Prior beweert dat het Britse *High Command* in 1918 op dezelfde manier oorlog voerde als in 1914, en dat bedoelt hij heus niet positief. Voor Prior was de leercurve niet van toepassing voor de Britse legertop. Hij gaat dus verder dan Andrew Wiest, die, zoals reeds vermeld, een *tragere* leercurve zag aan de Amerikaanse legertop dan in de Amerikaanse front-eenheden. Een tweede dissidente stem komt van de oude garde histo-

rici, met als boegbeeld de intussen overleden Britse militair-historicus John Keegan. Die heeft het moeilijk met de theorie van de leercurve, die hij een uitvinding noemt van een *“generatie jonge militair-historici”* waaraan hij duidelijk geen geloof hecht: *“Schrijver dezes lijkt de hieraan gespenderde energie pure verspilling.”*³⁰ Hij ziet dus geen leercurve. Voor hem was de slachting van 14-18 gewoon onvermijdelijk: *“De grimme, elementaire waarheid is dat de omstandigheden van de oorlogvoering tussen 1914 en 1918 de slachting welhaast onvermijdelijk maakten en alleen een heel andere techniek, die pas een generatie later ter beschikking kwam, had deze gevolgen kunnen vermijden.”*³¹ Hij verwijst hier natuurlijk naar de tandem Stuka-tank waarmee de Duitsers brokken maakten in mei 1940. Zijn pleidooi is echter weinig overtuigend. Hij haalt geen inhoudelijke argumenten aan. Bovendien mag het dan wel zo zijn dat het snelle oprukken van tanks samen met vliegtuigen pas in de Tweede Wereldoorlog tot zijn recht kwam, tanks en vliegtuigen waren wel degelijk producten van de Eerste Wereldoorlog die tegen 1918 opmerkelijke verbeteringen hadden ondergaan, net zoals de tactische procedés om ermee te werken. Een verwoestende doorbraak door de vijandelijke linies gevolgd door een snelle exploitatie om de naar adem happende en panikerende vijand een genadeslag toe te dienen, kwam er inderdaad pas in mei 1940. In dat opzicht heeft John Keegan natuurlijk overschot van gelijk. Toch kunnen we er niet omheen dat de basis van de Duitse tanktactieken van 1940 in 1914-18 werd gelegd. Het is zelfs zo dat de Duitse tanks in mei 1940 de infiltratietactieken gebruikten die hun collega-infanteristen in de Eerste Wereldoorlog hadden ontwikkeld.³²

Het Britse leger was geen alleenstaand geval. Elk land doorliep zo'n leerproces, aldus Sheffield: *“Wel, volgens mij verbeteren de tactiek en het strategische inzicht naarmate de oorlog vordert. En in zekere zin is het idee van een leercurve natuurlijk correct. Ze moesten leren hoe het werd gedaan. En ze werden er beter in na verloop van tijd. Dat klopt voor de Britten, dat klopt voor de Fransen, dat klopt voor de Amerikanen en dat klopt voor de Duitsers.”*³³ Zoals steeds viel het Belgische leger buiten het aandachtsveld van buitenlandse historici. De Amerikanen, die pas vanaf 1918 echt in het strijdperk traden, maakten een gelijkaardige leercurve door, zij het dan wel versneld. Terwijl de Britse leercurve vijf jaar in beslag nam, leerden de Amerikanen een versnelde les in zes maanden tijd: *“[...] een belangrijk voorbeeld van bliksemsnelle militaire innovatie.”*³⁴ Ook in specifieke domeinen wordt duidelijk dat de strijdmiddelen progressief doeltreffender (en dus dodelijker) werden ingezet. Dat geldt bijvoorbeeld voor de chemische wapens, waarvan Olivier Lepick besloot dat die pas in 1918 efficiënt werden ingezet door de Duitsers, en nadien door de

geallieerden die de Duitse tactieken overnamen. Tussen 1915 en 1918, zo argumenteerde Lepick, werd gas eigenlijk verspild op het slagveld.³⁵

Legers leerden veel door van elkaar af te kijken en door elkaar voortdurend de loef af te steken: *“Tegen 1918 hadden beide kanten een goed begrip van geometrie en de dynamiek van moderne oorlogvoering, maar dit verliep via een bloedig proces van wederzijdse scholing.”*³⁶ Ook William Philpott beschreef deze wedloop tussen aanval en verdediger: *“Met voldoende hulpmiddelen, de juiste doctrine, beter opgeleide troepen en een toenemend tempo waren de geallieerde operaties in 1917 en vooral in 1918 dynamischer en efficiënter dan die tijdens de eerste twee jaren van de stellingenoorlog. Het antwoord van de verdediging echter bestond erin te verbreden en te verdiepen, wat het dynamische evenwicht dat de impasse verlengde, in stand hield.”*³⁷ De Australische officier en historicus Robert Stevenson bevestigde dat elk leger de vijand nauwgezet in de gaten hield waardoor een wedloop ontstond waarbij beide partijen elkaar steeds weer probeerden te overklassen: *“Oorlog is een constante en bloedige wedstrijd, omdat beide kanten proberen lessen te trekken uit het succes en het falen op het slagveld. Het westelijke front was daarop geen uitzondering en de Britten en de Duitsers zaten in een constante wedren om zich steeds als snelste aan te passen.”*³⁸ Eenheden leerden dus *on the job*, door dagdagelijks oorlog te voeren en geregeld aan een offensief deel te nemen. Ook hij geloofde dat de meeste vernieuwing vooral van de eenheden in de loopgraven kwam. De staven en legerleiding moesten maar zorgen dat ze konden volgen, wat volgens Stevenson makkelijker lukte bij de Duitsers dan bij de Britten, omdat die eersten meer ervaring hadden met grote staven en een groot staand leger.³⁹

Ten slotte moet opgemerkt worden dat de termen modernisering, transformatie, verbeteren, efficiënter, goed e.d. in dit boek een neutrale betekenis hebben. Een goed, efficiënt en modern leger is eenvoudigweg een strijdmacht die in staat is om zijn objectieven te bereiken met zo weinig mogelijk verliezen aan eigen zijde. Zo definieert Grissom vandaag een grotere *effectiveness* als *“een verandering in operationele praxis die een aanzienlijke verhoging van de militaire efficiëntie meebrengt, die werd gemeten door resultaten op het slagveld”*⁴⁰. Dat is ook de manier waarop in dit boek gekeken wordt naar verbeteringen, vernieuwingen, aanpassingen enz. Ondanks de centrale probleemstelling rond het concept van de leercurve is het niet de bedoeling om een triomfalistisch relaas te schrijven zoals tijdens het interbellum al te vaak gebeurde. Het is integendeel ook de bedoeling om na te gaan wat er niet of minder goed lukte op het slagveld en of er inderdaad ook sprake was een *bleeding curve*.

De Belgische casus: een magere oogst

De militaire uitdagingen aan Belgische zijde waren zo mogelijk nog groter dan bij de Fransen, Britten of Duitsers. Na de Slag aan de IJzer (18 oktober – 10 november 1914) moest het Belgische leger terug opgebouwd worden. Het had daarbij een grote achterstand op de andere legers goed te maken. Het Belgische leger dat vanaf 28 september 1918 deelnam aan het succesvolle bevrijdingsoffensief, zag er helemaal anders uit dan de troepen die in de zomer van 1914 op alle vlakken de mindere waren geweest van hun Duitse opponent. Wie het relaas van het bevrijdingsoffensief leest en door de fouten en gebreken van het Belgische leger heen kijkt, merkt op dat de legerdivisies helemaal anders vochten dan in 1914.⁴¹ De Belgische strijdkrachten ondergingen dus ook een gedaanteverandering tijdens de loopgravenoorlog. In 1918 beschikte de infanterie over nieuwe bewapening, die lichter en mobieler was, zoals het machinegeweer Chauchat of hand- en geweergrenaten. Vooral het aantal mitrailleurs nam spectaculair toe. De artillerie beschikte over loopgraafartillerie en houwitsers (krombaanvuur), terwijl het totale aandeel van zware artillerie was toegenomen tot een derde van alle stukken. De transformatie was niet alleen kwalitatief, maar ook kwantitatief. Onderstaande tabel illustreert alvast hoe het Belgische leger tussen 1914 en 1918 als strijdmacht groeide op kwantitatief vlak.⁴²

TABEL 1: Evolutie van het aantal Belgische mitrailleurs en artilleriestukken (1914-1918)

Bewapening veldleger	Augustus 1914	September 1918
Mitrailleurs	120	1.073 (exclusief de 3.465 fusil-mitrailleurs (lichte machinegeweren))
Kanonnen en houwitsers	348 (enkel kanonnen 75mm)	741 (diverse kalibers en types lichte en zware artillerie, exclusief loopgraafartillerie)

Half november 1918 schreef de Franse generaal Jean-Marie Degoutte over de gedaanteverandering van het Belgische leger het volgende aan zijn landgenoot en overste, generaal Ferdinand Foch: *“Voor mij leek het alsof het Belgische volk niet veel vertrouwen had in de waarde van zijn leger. Het volk kende het leger natuurlijk enkel als wat het was voor de oorlog en het realiseerde zich niet dat vier jaar oorlog voor heel wat verbeteringen hadden gezorgd.”*⁴³ Hoewel Degoutte dit schreef na de wapen-

stilstand en dus vermoedelijk in een zweem van opluchting of zelfs euforie, valt niet te betwisten dat er inderdaad heel wat veranderd was tussen 1914 en 1918.

Niet alleen Degoutte stelde vast hoe het Belgische leger zich in vier jaar tijd had ontwikkeld tot een performante strijdmacht, ook zijn landgenoot en Frans militair attaché bij het Belgisch Groot Hoofdkwartier, kolonel Eugène Génie, zag het Belgische leger met de jaren evolueren: *“Toch maakte de troep in zijn geheel, in 1916, op de Fransman een betere indruk dan in 1914 [...]”*. In 1917 was hij nog optimistischer gestemd: *“[...] vanaf 1917 was het Belgische leger, in de ogen van kolonel Génie, een modern en goed uitgerust leger geworden.”*⁴⁴ Génie zelf beschreef hoe het Belgische leger in 1917 compleet was veranderd ten opzichte van 1914: *“Het leger is geëvolueerd, is helemaal vernieuwd; ook het opperbevel zelf is diepgaand gewijzigd. [...] Het leger heeft oorlog gevoerd, is erdoor vernieuwd en is er helemaal van doordrongen. [...] en de infanterist van vandaag [...] is een robuuste en taaie soldaat, zowel lichamelijk als geestelijk, hij is moedig en kent de nationale plicht die op dit moment op hem rust [...]”*⁴⁵

Er bewoog dus duidelijk ook iets in het Belgische leger, maar niemand heeft tot dusver systematisch onderzocht hoe dat transformatieproces verliep en wat er precies allemaal veranderde. De succesvolle Belgische deelname aan het bevrijdingsoffensief stond inderdaad in schril contrast met de belabberde militaire prestaties van het eerste oorlogsjaar. Die enkele vaststelling doet ons in elk geval vermoeden dat België ook een transformatieproces doormaakte. Luc Vandeweyer, een van de weinige historici die vernieuwend werk heeft uitgebracht over het Belgische leger in de Grote Oorlog, heeft het kort en bondig over: *“het moeizame proces van militaire innovatie van het Belgische leger van '14-'18.”*⁴⁶

Ook voor Henri Bernard, professor Krijgsgeschiedenis aan de Koninklijke Militaire School en zelf de zoon van een regimentscommandant van augustus 1914, was de transformatie duidelijk: *“In 1918 zal het Belgische leger [...] een solide en gehard gevechtsinstrument zijn, dat goed omkaderd is en dat uitstekende verdedigingsmethodes kan toepassen. [...] Elk van de divisies is even sterk als elk van de andere oorlogvoerende divisies, zoals de roemrijke dag 17 april [1918; de Slag bij Merkem, een Duitse aanval die de Belgen konden afstoppen] zal aantonen.”*⁴⁷ Bernard was echter – zoals Robin Prior voor het Britse leger – veel kritischer voor de Belgische legerleiding: *“[...] Tijdens het finale offensief, dat op 28 september zal beginnen, zullen het kader en de troepen zich onderscheiden door hun enthousiasme, hun ervaring, hun strijdwaarde. Maar de hogere*

chefs-staf en de generale staf, die vastgeroest waren na vier statische jaren, laten duidelijk zien dat zij niet geschikt zijn voor een bewegingsoorlog. Slecht opgestelde orders, tegenorders, mondelinge orders die in tegenspraak waren met de geschreven orders, slechte aansluiting tussen de grote eenheden, gebrekkige inzet van de cavalerie, bedenkelijke werking van de diensten, opstoppingen waarvan onze geallieerden radeloos werden, waren het gevolg.”⁴⁸

Alles wijst dus op een transformatie en leerproces in het Belgische leger, alleen heeft niemand die diepgaand bestudeerd en beschreven. Pas in 2014 en 2015 verschenen twee naslagwerken: een eerste over de oorlogvoering op Belgisch grondgebied en een tweede over Belgische uniformen en uitrusting voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog. Zij bieden evenwel slechts een deel van de antwoorden op de talloze vragen rond het Belgische leger tijdens de oorlog 14-18.⁴⁹ Het is ook niet duidelijk of de transformatie van het Belgische leger beperkt bleef tot de gevechtseenheden, zoals Bernard en Prior beweerden. De historiografische balans van het Belgische leger valt dan ook mager uit. Jacques Bauwens maakte in 2008 de harde balans op dat er in “*bijna 30 jaar*” niets nieuws was verschenen over het IJzerfront, hoewel zijn eigen werk ook niet meteen uitblonk in vernieuwende inzichten.⁵⁰ Robert Lambrecht deed wel een verdienstelijke poging om één aspect van de transformatie onder de loep te nemen met zijn studie van de Belgische patrouilleurs, een doorslagje van de Duitse *Stosstruppen* en opgericht op initiatief van de gevechtseenheden zelf.⁵¹ Een ander lichtpuntje, dat aantoont dat er wel degelijk een en ander bewoog in het Belgische leger tijdens de stellingenoorlog, is de beschrijving van Luc Vandeweyer van de moeizame oprichting van een korps van gespecialiseerde scherp-schutters. Dit project, waarvoor het initiatief werd genomen vanuit het kabinet van de minister van Oorlog, Charles de Broqueville, haalde nooit zijn maximale rendement omdat de infanterieregimenten weigerden om hun beste schutters af te staan aan deze eenheden, door een tekort aan aangepast materiaal (geweerkijkers) en door een gebrek aan eensgezindheid over de opdracht van deze nieuwe eenheden (moesten ze in de eerste plaats observeren of schieten?).⁵²

Innovaties van bovenaf gingen dus niet zonder slag of stoot. De complexiteit van een leger in oorlog is ongetwijfeld een van de redenen waarom weinigen zich geroepen voelen om hun licht te laten schijnen op de transformatie van het Belgische leger. Roger Lothaire schreef drie boeken over de Belgische artillerie voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog, maar van zodra hij het over de tactische inzet van de artillerie heeft, slaat hij de bal mis.⁵³ In 2012 voelde zelfs de Franse offi-

cier en historicus Michel Bourlet zich geroepen om over België (en het Belgische leger) in de Eerste Wereldoorlog te schrijven⁵⁴, maar inhoudelijk raakte hij niet verder dan een doorslagje van een aantal overzichtswerken zoals die van Luc De Vos⁵⁵ en van Sophie De Schaepdrijver⁵⁶. Het is vooralsnog wachten op een modern overzichtswerk over de militaire verrichtingen van het Belgische leger. Het omvangrijke naslagwerk uit 2014 waaraan ik meewerkte, richt zich op de grote operaties op het Belgische grondgebied (dus ook bij Ieper) en is een syntheseswerk van de bestaande literatuur.⁵⁷

Niemand heeft tot dusver de these van de leercurve op het Belgische leger afgetoetst. Niemand heeft nagegaan in welke mate de bevriende legers (Frankrijk of Groot-Brittannië) of de vijand (Duitse Rijk) als voorbeeld hebben gediend voor het Belgische leger. Niemand heeft zelfs recent gepoogd om de materiële transformatie in één overkoepelende tekst te gieten. De historiografische leegte maakt het zelfs noodzakelijk om terug te grijpen naar een artikelenreeks uit het *Bulletin belge des sciences militaires* uit het interbellum. Deze uitgave van de Belgische generale staf had wel aandacht voor de materiële en tactische ontwikkelingen in het Belgische leger tijdens de Grote Oorlog. Het is schrijnend om vast te moeten stellen dat het meest gedetailleerde werk over de transformatie van het Belgische leger in de stellingenoorlog een militair tijdschrift is dat meer dan zeventig jaar geleden ophield te verschijnen (1939) en dat louter beschrijvend tewerkging zonder veel kritische geluiden. Tijd dus om hierin verandering te brengen.

Clichés in de Belgische historiografie

Nochtans verscheen de voorbije jaren wel wat nieuw werk over het Belgische leger in de Eerste Wereldoorlog. De herdenkingen 2014-2018 luidden al vanaf 2013 een stroom van nieuwe publicaties in. Zij zorgden evenwel niet voor een kentering. Dezelfde clichés worden nog steeds eindeloos herhaald zonder noemenswaardige wetenschappelijke onderbouw. Typerend hiervoor is dat de studie van de militaire operaties van het Belgische leger tijdens de Eerste Wereldoorlog het werk van enkele liefhebbers is en blijft. Belgische universiteiten verrichten wel onderzoek rond de Eerste Wereldoorlog, maar het militaire luik ontsnapt grotendeels aan hun aandacht. Joost Vaesen maakte in 2007 de balans op en besloot – ietwat te streng⁵⁸ – dat er sinds 1945 in België amper drie doctorale proefschriften over het Belgische leger werden geschreven. Daarbij ging het niet over militaire operaties, maar

over de dienstplicht vóór de Eerste Wereldoorlog (Luc De Vos) en na de Tweede Wereldoorlog (Philippe Manigart) en de taalwetgeving (Richard Boijen).⁵⁹ Sindsdien mogen er nog vijf aan dat lijstje worden toegevoegd. Stanislas Horvat (2009) onderzocht de werking van het Belgische militaire gerecht tijdens de Eerste Wereldoorlog (een in hoofdzaak juridische benadering), Josephine Hoegaerts had oog voor mannelijkheid in de 19de eeuw (2010), terwijl Kris Quanten de Belgische militaire operaties in Congo in de periode 1960-1964 onderzocht (2012).⁶⁰ Zowel de Belgische historica Nel de Mûelenaere⁶¹ als de Britse historicus Mario Draper⁶² promoveerden in 2016 met een proefschrift over het Belgische leger, respectievelijk in de periode 1890-1914 en 1830-1918.

Desondanks worden dezelfde clichés over het Belgische leger in 14-18 nog vaak kritiekloos herhaald in populaire werken. Een eerste cliché over het Belgische leger is de manke werking van het militaire gerecht, die gestoeld zou zijn op een beleid van willekeur en harde repressie waarmee de soldaten door hun officieren onder de knoet werden gehouden.⁶³ Dat zowel Jos Monballyu, Stanislas Horvat als ikzelf intussen aantoonde dat het militaire gerecht worstelde met verouderde en onduidelijke wetgeving (eerder een politieke dan een militaire verantwoordelijkheid trouwens) en meer begrip toonde voor de soldaten dan doorgaans wordt aangenomen, blijft onderbelicht bij het grote publiek en zelfs in academische middens.⁶⁴

Een tweede cliché is dat van de onmachtige soldaat wiens leven geen enkele waarde had voor zijn officieren of voor de legerleiding. Om nog eens Jacques Bauwens te citeren: “*De gewone infanterist was kanonnenvlees en kon zonder meer zowel voor zinvolle als voor zinloze offensieven worden ingezet*”⁶⁵. Enkele jaren daarvoor (2002) schreven Robert Baccarne en Jan Steen in hun (overigens vermeldenswaardige) boek over het bevrijdingsoffensief in 1918 het volgende: “*Elke legerleider wou wel eens de kans grijpen om zijn naam in de geschiedenisboeken te krijgen. En dit ten koste van zijn troepen*”⁶⁶, waarna ze nog toevoegden dat de Fransen en Britten enkel met executies hun soldaten in het gareel konden houden, hierbij volledig voorbijgaand aan het levendige debat dat sinds twintig jaar woedt rond de vraag waarom soldaten vier jaar lang volhielden. Aan de ene kant waren er historici van de *école du consentement* die meenden dat de Franse *poilus* vier jaar gevochten hadden omdat zij instemden met de hele oorlogsinspanning, die voor hen een soort kruistocht was tegen de Duitsers. Lijnrecht tegenover hen stond een groep historici die beweerde dat soldaten alleen bleven vechten omdat zij daartoe gedwongen werden o.a. door de voortdurende dreiging van de krijgsraad (*école de la contrainte*). Gaandeweg ontwikkelde

zich een derde stroming die een soort middenweg probeerde te zijn door argumenten van beide scholen in acht te nemen.⁶⁷ Intussen is het debat ook geluwd en lijkt de derde stroming *mainstream* te zijn geworden. In België bleef het lange tijd muistil. Historici Benoît Amez⁶⁸ en Bruno Benvindo⁶⁹ leverden een bijdrage aan het debat tussen *contrainte* en *consentement*, maar hun pionierswerk kreeg geen navolging en is weinig gekend buiten academische kringen. Intussen doen sommige amateur-historici, zoals de Vlaamsgezinde Siegfried Debaeke, er alles aan om het cliché van een onmachtige (Vlaamse) soldaat tegenover een dictatoriale (Franstalige) militaire macht levendig houden.⁷⁰ Nochtans beschreef ik al in verschillende publicaties hoe soldaten soms succesvol onderhandelden met hun korporaals, onderofficieren en lagere officieren en toonde ik aan dat Nederlandstaligen niet vaker dan Franstaligen werden doorverwezen naar de krijgstraad.⁷¹

Het klopt echter wel dat een aantal bevelhebbers in 1914 vonden dat de verliescijfers een goede waardemeter waren voor de gevechtswaarde van de troepen onder hun bevel. Zo zou luitenant-generaal Guillaume-Joseph Baix ontgoocheld zijn geweest over de beperkte verliezen van zijn 1ste Legerdivisie bij de eerste uitval uit Antwerpen (25-26 augustus 1914). Hij zou verklaard hebben: “*Wat, geen doden meer in mijn divisie?*”⁷² Ook de commandant van de 11de Beierse Infanteriedivisie was er tot eind 1915 van overtuigd “*dat verliezen een symbool waren van ‘verdienste’ en dat ze de reputatie of de standing van de eenheid opkrikten*”⁷³. Toch hoeft dat niet te betekenen dat verliezen een doel op zich waren of dat mensenlevens geen waarde hadden voor deze generaals. Hun redenering lijkt dan wel bijzonder machiavellistisch, ze was veel minder sarcastisch bedoeld dan ze vandaag wordt gelezen. Een eenheid waarvan de manschappen hadden gevochten als leeuwen om hun opdracht tot elke prijs tot een goed einde te brengen, telde gewoon meer verliezen dan een eenheid waarvan de manschappen er al snel de brui aan hadden gegeven. Bovendien – zie ook het hoofdstuk over de operationele geschiedenis van de 1ste Legerdivisie in 1914 – hadden sommige soldaten in 1914 weinig nodig om het slagveld te ontvluchten. Dat Baix verwonderd vroeg hoe het kwam dat de 1ste Legerdivisie maar een klein aantal slachtoffers telde, moet dus gelezen worden als een bevelhebber die twijfelt aan de operationele waarde en het moreel van zijn manschappen. Men zou immers hetzelfde verwijt kunnen maken aan koning Albert. Die was in de zomer van 1915 bijvoorbeeld ontstemd over de quasi onbestaande verliezen onder de stafofficieren.⁷⁴ Uiteraard was het geen koninklijk doel om zo veel mogelijk stafofficieren te zien sneuvelen. Integendeel, de vorst kante zich altijd tegen alle vermijding-

bare militaire verliezen. Wat koning Albert hier werkelijk verontrustte, was dat de stafofficieren zich niet aan het front vertoonden, maar op een veilige afstand van de frontlinie bleven. Dat was zijn punt, niet dat hij verliezen wilde om mee te pochen. De Belgische historiografie is dus soms eenzijdig, soms op sensatie belust en ze mist helaas ook soms de nodige nuance, vaak een gevolg van een gebrek aan kennis van de werking van legers, discipline en militair gerecht.

Ook Vlaamsgezinde militairen beweerden al tijdens de Eerste Wereldoorlog dat ze werden opgeofferd, niet zozeer omdat ze slechts kanonnenvlees waren, maar omwille van hun Vlaamsgezindheid. In juni 1918 schreven twee overlopers van de 1ste Legerdivisie, Karel De Schaepdrijver en Jules Charpentier, vanuit bezet België een pamflet getiteld *Vlaanderens Weezang aan den IJzer* waarin ze onder meer het volgende verklaarden: *“Aanvallen, verkenningen, handslagen [coups de main, dus raids], bombardementen, ’t wordt alles opzettelijk, stelselmatig uitgevoerd om den vijand uit te dagen en hem op de Vlaamsche piotten in de schandsen bloedig weerwraak te doen nemen. ... De uitzinnigste bevelen worden uitgedacht, oefeningen in ’t gemakkelijk bereik en in ’t zicht van den vijand gedaan, in klaarlichten dag met heel kompanie’s werk uitgevoerd op bestreken plaatsen opzettelijk daarom uitgekozen.”*⁷⁵ Dit zijn zware beschuldigingen die verder wetenschappelijk onderzoek verdienen. Werden Belgische soldaten inderdaad opgeofferd in allerlei ondoordachte operaties en oefeningen? Deden de officieren geen enkele poging om hun soldaten te beschermen?

Nog tijdens de oorlog, in september 1918, schreven andere Vlaamsgezinden namens de Frontbeweging een brief aan de Belgische regering in Noord-Frankrijk waarin ze hun beklag deden over het *“moedwillig opofferen van manschappen in voortdurende aanvallen, zoals dat de afgelopen maand bij de 1ste en 6de [Leger]Divisie het geval was geweest.”*⁷⁶ Ook dat lijkt kort door bocht. In september 1918 stond namelijk vast dat het Belgische leger zou deelnemen aan de reeks bevrijdingsoffensieven die overal langs het westelijke front zouden losbarsten op 26, 27 en 28 september. Voor het Belgische leger betekende dit dat de vertreklijn voor de grote aanval op bepaalde plaatsen naar voren diende te worden geschoven. Het was een militaire noodzaak om de Duitse voorposten met kleine gerichte acties enkele honderden meters of kilometers achteruit te duwen om de slaagkansen van het bevrijdingsoffensief te verhogen. Vanuit militair standpunt was er dus geen sprake van overbodige of nutteloze offensieven. Integendeel, deze kleine operaties zouden er mee voor zorgen dat de eerste uren van de grote aanval op 28 september 1918 bijzonder vlot verliepen.

Dat brengt ons bij het derde recurrente thema, namelijk de taalstrijd binnen het Belgische leger en vooral de hardnekkige berichten dat Vlamingen veroordeeld werden of zelfs sneuvelen in de strijd omdat hun chefs geen Nederlands (Vlaams) spraken of zij geen Frans. Monballyu maakte bijvoorbeeld brandhout van de stelling dat het militaire gerecht willekeurig en keihard optrad tegen Vlaamsgezinde soldaten. Uit zijn studie wordt wel duidelijk dat de legerleiding wel probeerde om deze dissidente stemmen weg te zuiveren uit de fronteenheden wat vanuit militair oogpunt dan weer begrijpelijk is, zoals Luc Vandeweyer m.i. terecht aanhaalt.⁷⁷ Tegelijk stelde Monballyu paal en perk aan de suggesties dat Fransonkundigen kansloos zouden zijn geweest voor de krijgsraad.⁷⁸ Daarvoor had mijn onderzoek al aangetoond dat dit laatste geen steek houdt.⁷⁹ Het feit dat er zelfs een boek werd geschreven rond de vraag of de twee broers Frans en Edward Van Raemdonck, twee flamingante oorlogsvrijwilligers uit Temse, al dan niet in mekaars armen stierven in de nacht van 25 op 26 maart 1917 tijdens een raid van de 1ste Legerdivisie, is typerend voor de inhoudelijke bloedarmoede in de Belgische militaire historiografie over 14-18.⁸⁰ De vraag of Vlamingen ook echt vaker sneuvelen omwille van de taalperikelen, verdient dan weer bijkomend onderzoek.

Baccarne en Steen gaan nog een stapje verder. Zij brengen twee clichés samen door te beweren dat de legerleiding bij het bevrijdingsoffensief het 23ste en 24ste Linieregiment van de 1ste Legerdivisie wilde straffen voor hun flamingante karakter. Als straf zouden ze daarom op de eerste dag van het bevrijdingsoffensief hebben moeten oprukken door het Bos van Houthulst, dat tijdens de oorlog was uitgebouwd tot een solide Duitse positie. Hoewel het geen geschenk was om het bos in te moeten trekken, was dit nochtans vanuit militair oogpunt niet meer dan logisch. Voor zover de beweringen van Baccarne en Steen enige waarheid zouden bevatten (het is vooralsnog wachten op documenten die dit staven), moet nog worden opgemerkt dat de legerleiding zich zwaar zou hebben misrekend: de eenheden die *rond* het Houthulstbos trokken, leden namelijk meer verliezen dan zij die *erdoor* moesten.⁸¹ Baccarne en Steen definiëren overigens op geen enkel moment wie of wat ze als Nederlandstalig dan wel Franstalig beschouwen.⁸² Het Vlaamse boegbeeld Hendrik Borginon, die de oorlog vanop de eerste rij meemaakte, erkende trouwens in de jaren 70 van de vorige eeuw dat ‘Vlaamse’ eenheden niet meer of minder gebloed hebben dan andere.⁸³

Anderen blijven dan weer halsstarrig proberen om aan de hand van de twaalf terechtgestelden (eigenlijk elf, een twaalfde werd ge Guillotineerd wegens de moord op zijn zwangere vriendin en wordt meestal uitge-

sloten van de debatten⁸⁴) Belgische soldaten aan te tonen dat mensenlevens geen waarde hadden in het Belgische leger en dat het militaire gerecht zich volledig voor de kar van de legerleiding liet spannen om zo een zware repressie toe te laten. Indien mogelijk wordt ook nog de taalkwestie er te pas en te onpas bij gehaald, al ligt dat bij deze twaalf casussen nogal moeilijk omdat er ook Brusselaars en Franstaligen werden terechtgesteld. In het kader van de herdenkingen in 2014-2018 komt het debat over een collectief pardon terug op de voorgrond. Deze discussie is uiteraard zeer relevant, maar de manier waarop ze gevoerd wordt, mag gerust wat verrijfder. Zo wordt meestal snel voorbijgegaan aan de verouderde en onduidelijke wetgeving van dat ogenblik en de uitzonderlijke militaire omstandigheden. De media laten veeleer het sensationele primeren op de historische waarheid, waardoor er opnieuw een zeer eenzijdig en dus – minstens gedeeltelijk – foutief beeld ontstaat over het Belgische leger en het Belgische militaire gerecht in die periode (voornamelijk 1914-1915). Nog erger is dat dit gebeurt via de nationale pers die hiermee een grote groep mensen weet te bereiken.⁸⁵ De impact van het boek van de Franstalige historicus Benoît Amez, die wel nuance aanbrengt, blijft onbekend en dus onderbelicht in het noorden van het land.⁸⁶

De keuze voor de 1ste Legerdivisie

Uiteraard is het zuur om vast te moeten stellen dat niemand in België op de kar is gesprongen toen de theorie van de leercurve haar opmars maakte in de Britse historiografie. Er bestaat bitter weinig wetenschappelijke literatuur over de Belgische militaire operaties tijdens de stellingenoorlog. De transformatie van het Belgische leger, die wel wordt vermeld door sommigen, blijft grotendeels een blinde vlek. De vraag of die transformatie inderdaad een leercurve was, blijft eveneens onbeantwoord. De focus in België ligt nu eenmaal op randfenomenen zoals de Vlaamse beweging of het militaire gerecht. Hoe boeiend ook, deze blijven in de marge van het oorlogsgebeuren. De militaire operaties zijn en blijven de *core business* van oorlog, of zoals John Lynn het prachtig eenvoudig verwoordt: *“Het summum van militaire geschiedenis is het gevecht, het eigenlijke vechten met alle gevaren en de zware kostprijs ervan. We hebben uit studies veel geleerd dat niet rechtstreeks te maken heeft met gevechten, maar we kunnen van de geschiedenis van de oorlog niet enkel de sociale geschiedenis van de militaire instellingen of een onderzoek zonder bloedvergieten maken.”*⁸⁷

Dit boek wil dan ook komaf maken met de vele lacunes en wil tegelijk ook de clichés onderzoeken. Het richt zich op de loopgravenstrijd die het Belgische leger, en in het bijzonder de 1ste Legerdivisie, voerde tussen november 1914 en september 1918. Over de legerdivisies bestaan geen overzichtswerken, met uitzondering van een reeks masterproeven gemaakt aan de Koninklijke Militaire School tussen 2010 en 2014 waarbij elke student één legerdivisie of cavaleriedivisie bestudeerde gedurende één oorlogsjaar.⁸⁸ In België ontwikkelde zich, net zoals in de buurlanden, wel een semiofficiële militaire geschiedschrijving vanuit de regimenten, waarvan de meeste na de oorlog in eigen opdracht en op eigen initiatief een regimentgeschiedenis (*historique*; historiek) publiceerden, al dan niet vervolledigd met lijsten van gesneuvelden, kaarten of illustraties. Voor de legerdivisies bestaat dit evenwel niet. De poging van de Historische Dienst tijdens het interbellum om het operationele verhaal van elke legerdivisie te schrijven, leidde enkel tot wat kladteksten die nu terug te vinden zijn in het zogeheten Moskou-archief in het Koninklijk Legermuseum in Brussel.⁸⁹ Het Belgische leger schreef na de oorlog, in tegenstelling tot de buurlanden Frankrijk, Groot-Brittannië en Duitsland, geen uitgebreide nationale oorlogsgeschiedenis. De drie protagonisten van de Grote Oorlog gaven na de oorlog elk een meerdelige reeks uit over hun deelname aan de Grote Oorlog, netjes gestoffeerd met kaarten, cijfermateriaal en troepenbewegingen, in een klassieke versie van de *histoire-bataille*.⁹⁰ In België bestaat zoiets niet. Alleen voor het eerste oorlogsjaar kwam nog tijdens de oorlog een boekje uit dat massaal verspreid werd binnen het Belgische officierenkorps in 1915.⁹¹ Het biedt slechts een flauw en kritiekloos overzicht van de operaties in het eerste oorlogsjaar, zonder enige meerwaarde.

Nochtans was het Belgische leger wel degelijk begaan met zijn geschiedschrijving. Tijdens de oorlog kwamen er verschillende oproepen vanuit het Groot Hoofdkwartier om officiële verslagen, persoonlijke verhalen en dagboeken en zelfs frontkranten en foto's in te leveren zodat het mogelijk zou zijn om na de oorlog de operationele geschiedenis van het leger op papier te zetten.⁹² Onderstafchef Maximilien Félix Eugène Wielemans vroeg de divisies bijvoorbeeld om alle mogelijke getuigenissen te bezorgen over Duitse gruweldaden tegenover de bevolking bij Antwerpen in 1914, zoals het gebruik van Belgische burgers als menselijk schild ter bescherming van oprukkende Duitse troepen.⁹³ Helaas was de respons op deze oproepen te beperkt waardoor zijn opvolger, generaal Cyriaque Gillain, eind 1919 aangaf dat er voorlopig te weinig materiaal was om een echte geschiedenis van het Belgische leger te schrijven: “*De documenten die tot op vandaag naar het Groot Hoofdkwartier zijn*

verstuurd, zijn nog niet volledig genoeg om een geschiedenis te kunnen opstellen van de operaties van het Belgische leger". Daarom verplichtte hij de divisies om alle originele orders en verslagen te bezorgen van alle militaire operaties waarbij meer dan één compagnie betrokken was. Hij gaf de regimenten evenwel nog wat respijt om eerst hun eigen geschiedenis af te werken: *"Ik vraag alle militaire overheden met aandrang deze opdracht zo snel mogelijk uit te voeren, zodra zij hun geschiedenis hebben afgerond en een kopie hebben gekregen van de nodige documenten voor het opstellen van de geschiedenis van de regimenten."*⁹⁴ De regimenten schreven inderdaad eind 1919 een eigen korte regimentgeschiedenis. Wij vonden alleen archiefsporen terug van die van het 7de Artillerieregiment en van drie linieregimenten (het 4de, 23ste en 24ste Linieregiment).⁹⁵

De richtlijn van Gillain van oktober 1919 verklaart ook waarom de dagfardes van het Hoofdkwartier van de 1ste Legerdivisie onvolledig zijn voor de bewegingsoorlog van 1914 en 1918. Uiteindelijk heeft het project toch niet geleid tot een meerdelige geschiedenis van het Belgische leger tijdens de Eerste Wereldoorlog zoals die in de buurlanden wel werd geschreven. Nochtans werd in januari 1918 de Historische Dienst van het Belgische leger opgericht die tijdens de oorlog echter werd geteisterd door een personeelstekort terwijl ook de veelvuldige verplaatsingen van de dienst met alle archieven, het analyseren van de documenten niet vergemakkelijkte.⁹⁶ Na de oorlog was er meer tijd en ruimte. De werkwijze van de Historische Dienst impliceerde een echt monnikenwerk. De archiefdocumenten werden nauwgezet gekopieerd en op fiches gekleefd, die vervolgens ontleed en onderworpen werden aan de toen geldende regels van de historische kritiek. Uiteindelijk verschenen in het interbellum wel een reeks studies van de Historische Dienst⁹⁷ die echter toonbeelden zijn van klassieke *histoire-batailles*, namelijk zeer feitelijk, overmatig gedetailleerd (tot op niveau compagnie) en vrijwel kritiekloos. Dit waren bewuste keuzes: *"Het redactiewerk dat zo is voorbereid, is vervolgens in een onpersoonlijke stijl verdergezet vanuit een zuiver objectief standpunt en met aanduiding van de lacunes door het ontbreken van documenten of net met aanduiding van gissingen."*⁹⁸ In 1924 leek een kritische studie nog veraf: *"De kritische studie van de operaties zal gebeuren wanneer de archieven van het opperbevel publiek gemaakt worden, wanneer de Duitse geschiedenis verschenen is en wanneer geen twijfel meer bestaat over de betrouwbaarheid van de feiten."*⁹⁹ Het spreekt voor zich dat dit boek zich niet in deze filosofie inschrijft. Deze studie wil wel degelijk de vinger op de wonde leggen en eventuele problemen, misstappen of verkeerde beslissingen toelichten in plaats van ze onder de mat te vegen.

De eenheid die centraal staat in dit boek, is de 1ste Legerdivisie, één van de zes legerdivisies die het Belgische leger telde in de periode 1914-1918. Het Belgische leger was de enige strijdmacht die de term legerdivisie hanteerde. Deze woordkeuze kwam er niet toevallig. Ze was bedoeld om het doorgaans antimilitaristisch ingestelde parlement in de luren te leggen. In 1913 werd de veralgemeende dienstplicht ingevoerd waardoor het jaarlijkse aantal dienstplichtigen steeg tot ongeveer 33.000. Vanaf 1926 zou het Belgische leger bij een oorlogsdreiging tot 340.000 soldaten kunnen hebben mobiliseren. De Belgische divisies zouden tot 30.000 manschappen tellen.¹⁰⁰ In principe waren dat voldoende manschappen om na mobilisatie twee infanteriedivisies samen te stellen, die dan in een legerkorps konden worden ondergebracht. Om de Belgische parlamentsleden echter niet af te schrikken, besloot het leger de term legerkorps te vermijden en te vervangen door het minder groot (en minder duur) klinkende legerdivisie.¹⁰¹ Toenmalige documenten in het Vlaams (Nederlands) spraken evenwel niet van een legerdivisie, maar van *legerafdeeling*, terwijl vanaf februari 1918 ook de term *voetvolkafdeeling* werd gebruikt om een infanteriedivisie aan te duiden. Wij kozen in dit boek evenwel resoluut voor de term legerdivisie omdat deze universeler en tijdlozer is.

De 1ste Legerdivisie is voor meer dan één reden een goed laboratorium. Door de nationale rekrutering in het Belgische leger (weliswaar met regionale accenten) was de 1ste Legerdivisie een geografische doorsnede van de Belgische bevolking. Ze nam ook deel aan alle belangrijke fases van de oorlog en bezette doorheen de stellingenoorlog bijna alle mogelijke sectoren. Er is dan ook geen enkele reden om niet voor de 1ste Legerdivisie te kiezen. De 1ste Legerdivisie werd door de legerleiding niet beter of slechter aanzien dan de vijf andere legerdivisies, maar kreeg wel een hoofdrol toebedeeld in het geplande offensief eind 1917 (samen met de 2de en 6de Legerdivisie) en stond in eerste lijn op 28 september 1918 bij het bevrijdingsoffensief.

De keuze voor een legerdivisie als te bestuderen niveau ligt voor de hand. Ten eerste is dit het echelon dat de brug maakt tussen de theorie (reglementen, instructies en richtlijnen van de legerleiding) en de praktijk (de uitvoering en toepassing ervan in de loopgraven). Er is namelijk een wezenlijk verschil tussen die twee.¹⁰² Het is dus belangrijk om niet alleen de richtlijnen en de orders uit de hoogste sferen van het leger te bestuderen, maar minstens even essentieel is om de echte gebeurtenissen in de loopgraven nader te bekijken. Dat kan in België alleen maar via de militaire archieven en die zijn gestructureerd per legerdivisie. De militaire archieven van het hoofdkwartier van de 1ste Legerdivisie zijn

niet alleen de meest volledige en omvangrijke van de zes legerdivisies, maar ze zijn ook ontsloten door een (niet-gepubliceerde) inventaris van Richard Boijen en vooral van Luc Vandeweyer die alleen beschikbaar is in het documentatiecentrum van het Koninklijk Legermuseum (Brussel).

Ten tweede is een legerdivisie een schakel tussen het tactische niveau (de loopgraven) en het strategische niveau (de legerleiding). Ook op internationaal vlak zijn er voorbeelden van doctorale proefschriften gebaseerd op de studie van één divisie. De Duitse historicus en beroepsofficier Christian Stachelbeck volgde bijvoorbeeld de 11e Beierse Infanteriedivisie op haar parcours op het oostelijke en westelijke front.¹⁰³ De voordelen van een focus op één enkele divisie zijn duidelijk voor hem: *“De gebeurtenissen op het slagveld worden bekeken en geanalyseerd vanuit een perspectief dat ergens tussen het standpunt van de gewone man ‘bottom up’ en dat van de hogere militaire leiding ‘top down’ ligt, wat tot dusver slechts weinig aandacht heeft gekregen in onderzoek.”*¹⁰⁴ Het maakt een divisie tot een ideaal laboratorium. Robert Stevenson verdedigt zijn keuze voor de 1st Australian Division in de Grote Oorlog als volgt: *“[...] de divisie is het ideale middel om te onderzoeken hoe legers zich aanpasten aan de uitdagingen van een industriële oorlogvoering”*. Er is geen enkele reden om aan te nemen dat dit niet zo zou zijn voor het Belgische leger. De Belgische casus is natuurlijk wel enigszins anders dan de 11de Beierse Infanteriedivisie of de 1ste Australische Divisie. Het Belgische leger kende geen andere fronten dan het westelijke, terwijl de twee vermelde divisies respectievelijk op het oostfront en in Gallipoli (het Ottomaanse Rijk, huidig Turkije) werden ingezet. Bovendien namen beide divisies deel aan verschillende grote offensieve en defensieve operaties. Het Belgische leger onder leiding van koning Albert zwoer daarentegen vier jaar lang bij een defensieve militaire strategie en was slechts één keer het doelwit van een groot Duits offensief toen Duitse divisies op 17 april 1918 nabij Merkem hun tanden stukbeten op de 3de en 4de Legerdivisie.¹⁰⁵

Ten derde was een (leger)divisie een eenheid die autonoom kon worden ingezet op het slagveld. Het *Règlement provisoire sur le service des troupes en campagne* van 1911, zowat het enige reglement waarnaar verwezen werd in de archieven van de 1ste Legerdivisie tijdens de loopgravenoorlog, stipuleerde dat de divisie de gevechtseenheid bij uitstek was. Artikel 313 luidde namelijk als volgt: *“In principe is de divisie de gevechtseenheid”*¹⁰⁶. Een legerdivisie telde infanteristen met mitrailleurs, ruiters, kanonnen en artilleristen, genietroepen en ten slotte medische en logistieke elementen: alles samen goed voor gemiddeld 20.000 manschap-

pen, die een colonne van 21,5 kilometer lang vormden indien opgelijnd in marsorde, goed voor een doorgangstijd van vijf uur en dertig minuten tussen kop en staart.¹⁰⁷ Een legerdivisie was als het ware een pion waarmee de legerleiding aan zet was. De onderenheden van een legerdivisie bleven in theorie altijd en overal samen, al gebeurde het ook wel eens dat onderdelen uit legerdivisies werden weggehaald om ze apart in te zetten. Tijdens de stellingenoorlog gebeurde dat steeds minder. Vooral bij de eerste Duitse gasaanval in april 1915 werden eenheden van de 1ste Legerdivisie als losse versterkingen naar de 6de Legerdivisie gestuurd. Tijdens het bevrijdingsoffensief (28 september – 11 november 1918) werden de eenheden van de 1ste Legerdivisie opnieuw opgedeeld en verspreid ingezet.

Focus op de loopgraven

Naast een focus op één legerdivisie zullen ook de gebeurtenissen in de loopgraven geprivilegieerd worden. Dat betekent dat de stellingenoorlog centraal staat. Voor Michel Goya, die nochtans zelf de gebeurtenissen in de loopgraven enigszins verwaarloosde ten voordele van doctrinaire en strategische overpeinzingen in de staven, speelde de echte transformatie zich in de loopgraven af: *“Wat de evolutie aandrijft, is ongetwijfeld de druk van het front die uitgeoefend wordt op de eerstelijnsenheden. Hier ontstaan micro-innovaties en ideeën die legers omvormen en dit door horizontale (goede ideeën krijgen navolging) of verticale verspreiding (verslagen, voorstellen, vragen)”*.¹⁰⁸ Of zoals een van de ooggetuigen van de 1ste Legerdivisie het zelf uitdrukte in zijn dagboek, dat postuum door zijn familie werd uitgegeven: *“Het front is waar gevochten wordt, het front is het geheel van drie rijen loopgraven.”*¹⁰⁹ Het volstaat niet om doctrines en richtlijnen alleen te bestuderen, want *“[...] een gepubliceerde doctrine is niet altijd een uitgevoerde doctrine.”*¹¹⁰

De stellingenoorlog is, ondanks de schijnbare primitiviteit, een interessant fenomeen om te bestuderen, zoals Robin Prior en Trevor Wilson passend beschrijven: *“Hoewel de loopgraaf zelf primitief en rudimentair was, was dat wat we een loopgravenoorlog noemen, dat niet. Het was een geheel toevallige combinatie van traditie en innovatie.”*¹¹¹ Een loopgravenoorlog was dus niet primitief of rudimentair, neen, het was een complexe militaire operatie die veel vaardigheden en middelen vereiste. Zowel defensief als offensief veranderden de infanterie- en artillerietactieken. Verschillende diensten en wapens efficiënt doen samenwerken en honderdduizenden manschappen samen aan het vechten brengen, bevoorraden en leiden, was en is nu eenmaal geen sinecure.

Dat daarbij, zoals Prior en Wilson aanhalen, oude en nieuwe elementen een rol spelen, lijkt voor de hand te liggen.

De loopgravenoorlog van 1914-1918 op het westelijke front heeft echter twee gezichten. Een eerste gezicht is dat van de spectaculaire, grote veldslagen met klinkende namen zoals Marne, Ieper, Loos, Artesië, Champagne, Verdun, Somme, Chemin des Dames enzovoort. Het Belgische leger nam echter aan geen enkel grootschalig offensief deel, met uitzondering van het bevrijdingsoffensief (28 september – 11 november 1918). De stellingenoorlog had echter nog een tweede, minder opvallend en dus veel minder bestudeerd gezicht, namelijk de kalme periodes tussen grote offensieven in. Tony Ashworth toonde aan tot welke boeiende resultaten de studie van deze statische periodes kan leiden. Zo beschreef hij als eerste op een overzichtelijke en goed gestoffeerde wijze het fenomeen dat sindsdien bekend staat als *live and let live*: onder bepaalde omstandigheden zullen bepaalde bevriende en vijandelijke eenheden het geweldniveau aan het front herleiden tot een minimum of zelfs nul.¹¹² De keuze voor de Belgische 1ste Legerdivisie in de loopgravenoorlog impliceert dus een keuze voor het tweede – en minder bekende – gezicht van de loopgraven, namelijk de rustige sectoren buiten de grootschalige offensieven. Hierin is dit boek ook vernieuwend in de internationale historiografie, die zich nog steeds concentreert op de spectaculaire offensieven op (voornamelijk) het westelijke front.

Structuur van het boek

Na deze inleiding volgt een eerste hoofdstuk over de brutale bewegingsoorlog van 1914. Hoewel het onderwerp van dit boek de loopgravenoorlog in de Westhoek is, moet de lezer toch een idee hebben van hoe de 1ste Legerdivisie de eerste oorlogsmaanden beleefde. Dit was immers de aanloop tot de loopgravenoorlog.

In een tweede hoofdstuk volgt de operationele en materiële geschiedenis van de 1ste Legerdivisie tijdens de loopgravenoorlog (november 1914 – september 1918). De verschillende sectoren die de 1ste Legerdivisie bezette en die als een rode draad door dit boek zullen worden gebruikt, worden bondig gesitueerd in tijd en ruimte. Dit hoofdstuk zal met andere woorden duidelijk maken waar de 1ste Legerdivisie vocht, werkte en trainde. Het vormt het fundament (de spreekwoordelijke kapstok) waarop de rest van het boek wordt gebouwd. Om een leger gevechtsklaar te maken zijn vier elementen onmisbaar: er zijn soldaten nodig (1), die bewapend (2) en getraind moeten worden (3) en die in een

bepaalde organisatiestructuur moeten worden ingeschakeld (4). Deze vier aspecten komen aan bod in dit hoofdstuk. De getalsterkte van de 1ste Legerdivisie, de versterkingen en wegnemingen van eenheden, de verliezen enz. worden in kaart gebracht, net zoals de grote interne reorganisaties die de legerdivisie moest doorvoeren op bevel van hogere hand. Daarnaast wordt het wapenarsenaal van de 1ste Legerdivisie uit de doeken gedaan. Welke nieuwe wapensystemen kwamen in gebruik? Met welke problemen werden de eenheden geconfronteerd bij de ingebruikname van dat wapentuig?

Het derde hoofdstuk is dan weer gewijd aan de chaos van het slagveld. De nacht, de nooit aflatende dreiging van een scherpschutter, een verloren kogel of artilleriebeschietingen, de moeilijke communicatie in een landschap vol granaatrichters, modder of onder water gezette gebieden, de onvolledige kennis van de exacte vijandelijke posities en hun bezetting, camouflage... maakten de slagvelden van de Eerste Wereldoorlog bijzonder chaotisch en vooral ook levensgevaarlijk. De Eerste Wereldoorlog werd in de loopgraven achter de IJzer meer en meer een klassieke belegeringsoorlog die de 1ste Legerdivisie voor nieuwe uitdagingen stelde. Dit hoofdstuk wil de lezer in de eerste plaats doen voelen hoe moeilijk het was om een stellingenoorlog te voeren. Hoe pakte de 1ste Legerdivisie dit probleem aan? Slaagde ze er uiteindelijk in om orde in de chaos te scheppen?

Naast het voorwerp van dit boek (de 1ste Legerdivisie) en het laboratorium (het slagveld) willen we onderzoeken of en hoe de 1ste Legerdivisie haar mannetje stond in de loopgraven. Het vierde en laatste hoofdstuk handelt over vechten. Eerst kwamen er nieuwe wapens en versterkingen in personeel omdat de loopgravenoorlog nieuwe en specifieke noden had blootgelegd. Daarna werden ook de tactische principes onder handen genomen. Zowel defensief als offensief kwamen er nieuwe methodes. Zo ontwikkelden Duitsers, Britten en Fransen gaandeweg een nieuw defensief systeem gebaseerd op een verdediging in diepte met onmiddellijke en methodische tegenaanvallen. Dit enigszins flexibele systeem verving het starre lineaire denken dat in 1914 zo diep in de geest van de officieren van alle legers ingebakken zat. De Duitsers worden doorgaans beschouwd als de geestelijke vaders van dit nieuwe concept dat heel wat andere fundamentele wijzigingen introduceerde of versterkte, zoals de individualisering van tactiek waardoor chefs vrede moesten nemen met het besef dat zij niet langer voortdurend al hun ondergeschikten konden zien, volgen en controleren tijdens een gevecht: *“De statische verdediging werd progressief aangepast om uiteindelijk te leiden tot een elastische verdediging door de infanteriedivisies die*

steeds meer gespreid werden over het apparaat en prioritair geleid door reserves, gecombineerd met acties van verschillende legers. Tegelijk werd het principe dat al gedeeltelijk toegepast werd voor Verdun, dat van de kleine gevechtscel die met aanvallen werkt, aangenomen door de troep. Er werden teams met grote vuurkracht geïntegreerd (lichte mitrailleurs, vlammenwerpers, mijnenwerpers en granaatwerpers). In de 'leegte van het slagveld' ontplooit zich het proces van de individualisering van de tactiek."¹¹³ In dit hoofdstuk gaan we na hoe de 1ste Legerdivisie haar defensief organiseerde en of er sprake was van een verdediging in diepte, of bleef ze zweren bij het lineaire denken van 1914?

Bovendien bleek er soms meer organisatie en structuur te zijn dan gepland door de legerleiding. Het slagveld leek soms een eigen logica te volgen, wars van alle militaire strategieën of richtlijnen. Het bekendste voorbeeld is het reeds vermelde *live and let live*. Ook het omgekeerde bestond, namelijk een systeem van oog om oog, tand om tand, "de morele regel van negatieve wederkerigheid"¹¹⁴. De socioloog Robert Axelrod had aandacht voor de wederkerigheid (reciprociteit) van het geweld aan het front. Soms was het evenwel niet gewoon oog om oog, maar wel twee-op-één of drie-op-één.¹¹⁵ In dit hoofdstuk willen we de chaos en logica van het slagveld in kaart brengen en onderzoeken. Bestond er zoiets als *live and let live* in de sectoren van de 1ste Legerdivisie? Bestond er wederkerigheid van geweld? Leidde de onoverzichtelijkheid soms tot incidenten waarbij Belgen op Belgen vuurden en hoe reageerden de chefs hierop? Waren soldaten inderdaad kanonnenvoer, of werden er toch pogingen gedaan om de verliezen tot een minimum te herleiden?

Wat voor het defensieve gold, was ook voor offensieve operaties van toepassing: ook hier werden nieuwe tactieken uitgetekend en ontwikkeld doorheen de jaren. De offensieve ambities van de 1ste Legerdivisie komen ook aan bod in dit vierde hoofdstuk. Het Belgische leger ondernam in 1915 enkele kleinschalige aanvallen op Duitse voorposten, terwijl datzelfde jaar de Canadezen elders op het westelijke front hun eerste raids uitvoerden. Later in de oorlog legde de Britse bevelhebber Douglas Haig zijn troepen een echte *active front policy* op waarbij hij zijn eigen troepen verplichtte om actief te worden met artillerie- en infanterieaanvallen op Duitse posities, onder meer om hun aanvalsgeslacht aan te scherpen. De Duitsers van hun kant ontwikkelden al in de loop van 1915 de eerste eliteaanvalstroepen. Nieuwe bewapening en nieuwe tactieken leidden tot nieuwe mogelijkheden: "In hoofdzaak ging het erom de grote, uniforme massa infanteristen, die tot dan toe uitgerust waren met een enkel geweer, om te vormen tot kleine, mobiele groepen die autonoom werkten en efficiëntere wapens hadden die afwisselden naar-

gelang het terrein. Vuur- en stootwapens werden geleidelijk gescheiden en het idee van een gevecht met gecombineerde wapens werd toegepast tot op het elementaire tactische niveau.”¹¹⁶ Opnieuw blijkt vernieuwing (in dit geval van de offensieve capaciteiten) geenszins een rechtlijnig of een louter vanuit de legertop gestuurd proces te zijn geweest. Neen, de ontwikkeling en verspreiding van de aanvalstactieken van de Duitse stormtroepen was een werk van lange adem, een soms onvoorspelbaar proces, dat in zekere zin een eigen leven leidde: “[...]dat er geen eenduidige verklaring is voor de transformatie die de Duitse infanterie tijdens de Eerste Wereldoorlog doormaakte. [...] het proces dat de Duitse infanterie doorliep om zich aan te passen aan de moderne oorlogvoering, was allesbehalve rechtlijnig. Een groot aantal persoonlijkheden, ideeën, situaties en organisatorische krachten werkten op elkaar in en stuurden het Duitse leger in de richting van ‘infiltratietactieken’, die aan de basis lagen van de spectaculaire tactische overwinningen van eind 1917 en begin 1918. Soms waren de acties die het Duitse leger tot nieuwe tactieken brachten, doelbewust. Soms waren ze eerder toevallig en onbedoeld. Maar meestal ging het om improvisatie, een manier om met een dringende situatie om te gaan, die later ingezet werd in dat lappendeken dat de vijanden van Duitsland ‘infiltratietactieken’ noemden.”¹¹⁷ Het is nog maar de vraag in welke mate ook het Belgische leger meestapte in dit verhaal van vernieuwing. Tot augustus 1918 hield koning Albert immers nauwlettend vast aan een defensieve militaire strategie. Toch ondernam de Belgische infanterie vanaf 1916 - en zeker vanaf 1917 - steeds meer en grotere raids op Duitse voorposten. De vraag is natuurlijk of dat ook voor de 1ste Legerdivisie het geval was. Ook het rendement van deze operaties zal besproken worden. Werden de vooropgestelde doelen bereikt? Wie ondernam deze operaties? Hoe werden ze voorbereid en uitgevoerd en werden nadien de nodige lessen getrokken uit eventuele mislukkingen? Kunnen deze raids beschouwd worden als een *active front policy*?

Als ‘uitsmijter’ volgen we nog de 1ste Legerdivisie tijdens het bevrijdingsoffensief dat op 28 september 1918 van start ging. Enerzijds valt het offensief buiten het bestek van dit boek, omdat de focus hier ligt op de loopgravenoorlog en omdat de 1ste Legerdivisie als gevechtseenheid ophield te bestaan omdat haar eenheden verspreid werden ingezet. Anderzijds was dit offensief wel de ultieme test voor de manschappen van de 1ste Legerdivisie en een ideale aftoetsing van de vraag wat de 1ste Legerdivisie nu geleerd had tussen 1914 en 1918. Daarom wordt in de epiloog het traject van de 1ste en 7de Infanteriedivisie gevolgd die op dat ogenblik de belangrijkste onder-eenheden waren van de 1ste Legerdivisie.

Ten slotte beantwoorden we in het algemene besluit de centrale

vraag van deze studie: was er ook binnen de 1ste Legerdivisie sprake van een leercurve of was het Belgische leger een uitzondering? Welke zijn de kenmerken, de stimuli of de remmende factoren van de evolutie van de 1ste Legerdivisie?

Militaire geschiedenis zonder kaarten heeft weinig zin. De bijlages werden daarom gebundeld in een apart volume. De kaarten en tabellen kunnen op die manier makkelijk naast de tekst worden gelegd. Alle kaarten werden door mij gemaakt op basis van schetsen, kaarten en informatie uit de militaire archieven of literatuur.

De bronnen

Het belangrijkste archiefbestand is dat van het hoofdkwartier van de 1ste Legerdivisie, bewaard in het Koninklijk Legermuseum in Brussel. Dit bijzonder (omvang)rijke archief bevat chronologisch geordende dagfardes vanaf 1 januari 1915 tot september 1919, naast een aantal thematische dozen. Voor onze invalshoek (de loopgravenoorlog) zijn er goedgevulde dagfardes vanaf 1 januari 1915 tot 31 augustus 1918.¹¹⁸ Niemand kent echt de herkomst en de levensloop van dit archief. Zelfs voor Luc Vandeweyer, die de onuitgegeven inventaris maakte, is dit een open vraag. Duidelijk is wel dat de Historische Dienst van Landsverdediging tijdens het interbellum deze archiefbescheiden heeft bestudeerd, zoals blijkt uit verschillende kaftjes en stempels die zijn achtergebleven op enkele archiefbescheiden.¹¹⁹ Luc Vandeweyer nummerde elk document, hoe klein ook. De verwijzingen in de voetnoten zijn dan ook eenduidig.

Hoewel het meeste archiefmateriaal netjes chronologisch in dagfardes zit, zijn er toch enkele opmerkingen over de manier waarop dit archief werd gevormd. Ten eerste zijn er een beperkt aantal dagfardes die in andere dozen worden bewaard. Het gaat om dozen ‘buiten fonds’ met onder meer een tiental dagfardes van oktober en november 1917 als ook een belangrijke doos met de voorbereidingen van de 1ste Legerdivisie voor haar deelname aan het Belgische luik van de Derde Slag bij Ieper. Zij worden in de voetnoten vermeld als “KLM (Ex-CDH extra)”. Ten tweede is er een beperkt aantal dozen restfractie, een losse verzameling van allerhande types van documenten verstuurd of ontvangen door de 1ste Legerdivisie zonder veel logische samenhang. Deze restfractie zit wel in dezelfde dozen als de andere dagfardes en volgen op de laatste dozen van september 1919. Zij worden dan ook in de voetnoten vermeld op dezelfde wijze als de andere archiefbescheiden uit dit bestand (“KLM (1LD)”).

De gestructureerde dagfardes van het archief van het hoofdkwartier van de 1ste Legerdivisie bevatten verschillende types van documenten. Ten eerste zijn er de richtlijnen, instructies en legerorders die van het Groot Hoofdkwartier naar de divisies werden gestuurd. Ten tweede vinden we er inspectieverslagen en instructies van de divisie zelf terug, naast kopies van nota's of briefwisseling die de legerdivisie naar haar onderenheden of naar de legerleiding stuurde. Ten slotte bevat het archief ook heel wat stukken afkomstig van de onderenheden zelf, waarbij zowel de regiments- als brigadecommandanten aan het woord komen als soms ook korporaals of sergeanten die voor een patrouilleverslag in de pen kropen. Het is in elk geval formidabel hoe honderd jaar geleden een relatief kleine administratie van enkele tientallen medewerkers erin slaagde om in de modder van de loopgraven en tussen de oorlogsactiviteiten door zoveel papierwerk te produceren en bij te houden. Zo zijn de schetsen van loopgraven of operaties in het niemandsland vaak briljante tekeningen en kunstwerkjes. Het leger besteedde tijdens de oorlog veel belang aan archivering. Er waren binnen elke legerdivisie enkele militairen belast met de bewaring van de archieven.¹²⁰

Het archief van het hoofdkwartier van de 1ste Legerdivisie kampt echter ook met enkele structurele tekortkomingen. De eerste en laatste oorlogsmaanden (augustus 1914 – december 1914 en september – november 1918) zijn amper gedocumenteerd. Bovendien vermeldt en beschrijft de digitale inventaris van Luc Vandeweyer een aantal documenten die intussen spoorloos zijn.¹²¹ Het belangrijkste ontbrekende stuk is het zes pagina's tellende eindverslag van de 1ste Legerdivisie over haar deelname aan het bevrijdingsoffensief in 1918.¹²²

Talrijker zijn de verwijzingen in archiefdocumenten naar bepaalde bijlages of andere stukken die onvindbaar zijn en evenmin vermeld worden in de inventaris van Vandeweyer.¹²³ Soms ging het over belangrijke nota's. Zo vroeg het Groot Hoofdkwartier op 18 juli 1918 aan alle legerdivisies een overzicht van alle soldaten die het niemandsland waren overgestoken om zich over te geven aan de Duitsers. De legerleiding wilde ook hun motieven kennen en de maatregelen die de legerdivisies hadden genomen om meer gevallen van overlopen te voorkomen.¹²⁴ Helaas ontbreekt elk spoor van het antwoord van de 1ste Legerdivisie. In andere gevallen ontbreekt een basisnota van de legerleiding, terwijl we wel over de (doorgaans licht-) bewerkte versie beschikken die de divisiecommandant doorstuurde.¹²⁵ Het wellicht grootste pijnpunt van de militaire archieven is het ontbreken van notulen van de vergaderingen en briefings van de belangrijkste officieren van de divisie.¹²⁶ Hierover tasten we

helemaal in het duister. Zo staat het vast dat er bij de voorbereiding van het bevrijdingsoffensief dagelijks werd vergaderd door het sleutelpersoneel van de 1ste Legerdivisie, maar daarbij gold de afspraak dat niemand hierover schriftelijk mocht rapporteren om de geheimhouding niet in het gedrang te brengen.¹²⁷ We vonden ook geen enkel spoor terug van persoonlijke dagboeken van sleutelofficieren binnen de 1ste Legerdivisie. Het is dus onmogelijk gebleken in de hoofden te kruipen van de chefs. Toch kunnen we hier en daar een tipje van de sluier lichten door de opmerkingen te analyseren die zij maakten op documenten.

Hoewel een eventuele naoorlogse zuivering van de archieven natuurlijk nooit kan worden uitgesloten, is er niets dat daarop wijst. Het meest verdachte geval is misschien wel de afscheidsbrief van de Vlaamsgezinde overloper sergeant Lode De Prijck, die volgens een document uit het militaire archief van het hoofdkwartier van de 1ste Legerdivisie in bijlage had moeten zitten bij een verslag, maar vandaag ontbreekt in de dagfardes. De bewuste brief is vermoedelijk niet op malafide wijze verwijderd uit het militaire archief, maar naar alle waarschijnlijkheid werd hij toegevoegd aan het strafdossier dat tegen De Prijck werd geopend omwille van zijn overlopen naar de vijand.¹²⁸

De lacunes van het oorlogsbegint en -einde konden weggewerkt worden dankzij het zogenaamde Moskou-archief in het Koninklijk Legermuseum (Brussel). Deze Belgische archieven kwamen tijdens en na de Tweede Wereldoorlog via Duitse in Russische handen, maar keerden in 2002 terug naar België. Omdat de Historische Dienst van Landsverdediging tijdens het interbellum gewerkt heeft op de eerste en laatste oorlogsmaanden, zitten de stukken van het hoofdkwartier van de 1ste Legerdivisie met betrekking tot deze periodes in deze Moskou-archieven in plaats van in de gestructureerde dagfardes. Er zijn echter ontbrekende dagfardes, zodat er ook hier geen sprake kan zijn van volledigheid. Alle puzzelstukjes samen laten echter wel toe om een coherent beeld te krijgen van de militaire activiteiten van de 1ste Legerdivisie tijdens de hele oorlog. De Franse militaire archieven in Vincennes bij Parijs zorgden voor een belangrijke aanvulling op de Belgische archieven. Vooral de rapporten die de Franse militaire attaché aan zijn Franse chefs bezorgde, leverden interessant cijfermateriaal en inzichten over het Belgische leger op.

Bovendien maakten we gebruik van de regimentsgeschiedenissen van de eenheden van de 1ste Legerdivisie, die als uitgegeven bron en als uitgegeven werk kunnen worden beschouwd.¹²⁹ De meeste daarvan, en zeker de meest volledige, werden geschreven tijdens het interbellum, vaak door oud-strijders die ooggetuige waren geweest van de gebeurte-

nissen die ze beschreven. Helaas bieden ze vooral een *top-down* inkijk en is hun discours zeer vaak lyrisch en bijzonder patriottisch.¹³⁰ De beschrijving van de toch niet zo roemrijke interventie van het 4de Linierregiment tijdens de Slag bij Halen op 12 augustus 1914 is hiervan een mooi voorbeeld: *“Al die dapperen, moe van het nietsdoen, horen eindelijk het langverwachte signaal voor de strijd, beloofd als revanche voor het succes van de vijand bij de Maas. En in het steeds luider wordende gebulder van de strijd klinkt het immense geschreeuw, de kreet die uit duizenden longen komt, een schreeuw van liefde, vreugde en hoop die alle offers, toewijding en moed samenvat, die de verbittering van de nederlaag bundelt in het onwrikbare geloof in de toekomst, de kreet ‘Leve België’. Op die dag liep de ziel van het Vaderland langs de frontlijn van de 4de gemengde brigade...”*¹³¹ Toch zijn het nuttige bronnen dankzij de aanwezigheid van lijsten met alle bevelhebbers die de revue gepasseerd zijn tijdens de oorlog, namenlijsten van gesneuvelden, kaartjes van veldslagen en allerhande pittige of leuke anekdotes. Bovendien zijn niet alle regimentsgeschiedenissen klassieke *histoire-bataille*-verhalen. Integendeel, sommige bieden wel degelijk een goed inzicht in de gebeurtenissen aan de frontlinie, zeker voor wat de vaak chaotische episodes van de bewegingsoorlog van 1914 betreft. We gebruikten indien mogelijk ook de Duitse regimentsgeschiedenissen. Ook die bleken niet altijd even accuraat, maar zijn wel minder lyrisch en patriottisch en bieden een soms verrassende Duitse kijk op de Belgische troepen die tegenover deze regimenten lagen.¹³²

Tot slot krijgt het boek ook een menselijk gezicht dankzij een aantal gepubliceerde dagboeken, brieven en memoires van militairen van de 1ste Legerdivisie.¹³³ Op Marcel Loncke na eindigden ze allemaal hun oorlogsloopbaan als officier. Twee van hen overleefden de oorlog niet: Marcel Loncke sneuvelde tijdens de Slag aan de IJzer, terwijl Raoul Snoeck ten prooi viel aan Duits mitrailleurvuur op 28 september 1918, de eerste dag van het bevrijdingsoffensief. Ook de getuigenis van de geneesheer De Cuyper biedt een inzicht in het dagelijkse leven binnen de 1ste Legerdivisie. Helaas lieten de gewone soldaten weinig tot geen uitgebreide getuigenissen na. De gepubliceerde getuigenissen van militairen van de 1ste Legerdivisie zijn ook zeer beperkt in aantal. Ze bevatten ook weinig diepgravende analyses over het militaire apparaat van toen. Omdat ze geschreven werden door militairen die hooguit pelotonscommandant waren, hebben ze niet het overzicht of inzicht in de beweegredenen of dynamiek achter bepaalde veranderingen. Egodocumenten hebben nu eenmaal hun plus- en minpunten.

Het abc van militaire operaties

Om de lezer wegwijs te maken willen we alvast een aantal basisbegrippen inleiden.¹³⁴ Een bepaald militair jargon is namelijk niet te vermijden bij dit militaire onderwerp bij uitstek. Een van die begrippen is het *dispositief*, de manier waarop een leger zijn eenheden opstelt op het slagveld. Opstelling is dus een synoniem van dispositief, maar militairen gebruiken liever het laatste. Dat was ook al zo tijdens de Eerste Wereldoorlog. Een ander voorbeeld van militair jargon is *objectief*, dat toen en vandaag hetzelfde betekent als het doelwit van een operatie.

Strategie en tactiek zijn twee verschillende aspecten van militaire operaties. De militaire strategie wordt bepaald op het allerhoogste niveau, namelijk dat van de opperbevelhebbers die voor hun gekozen militaire strategie meestal ook politieke goedkeuring moesten krijgen. De militaire strategie kan behoudend zijn (defensief) of gericht zijn op de aanval (offensief). De militaire strategie bepaalt hoe alle militaire middelen van een land (zee-, lucht- en landstrijdkrachten) zullen worden ingezet om de vooropgestelde oorlogsdoelen te bereiken. Zo stippelde de Franse generaal Ferdinand Foch de militaire strategie uit waarmee hij besliste om vanaf de zomer van 1918 over te gaan tot een reeks ontzettings- en bevrijdingsoffensieven. Hij moest hiervoor uiteraard overleggen met zijn internationale gesprekspartners (de bevelhebbers en soms ook de politieke leiders van de andere landen) en met zijn eigen politieke leiders.

Tactiek speelt zich daarentegen niet af in stoffige bureaus of hoofdkwartieren, maar op het slagveld zelf. Het is de kunst om de militaire middelen in het terrein te ontplooien zodat het objectief wordt bereikt (zoals de verovering van een bepaald dorp). Het is met andere woorden de kunst om een veldslag te leveren. Tactiek is dus vooral een zaak voor lagere officieren.

De artillerie in 1914 bestond hoofdzakelijk uit lichte artillerie (een synoniem van veldartillerie). Dit waren, zoals de naam suggereert, behoorlijk lichte stukken die dus makkelijk naar en op het slagveld konden worden verplaatst. De zware artillerie vuurde grotere en zwaardere projectielen af, die dus meer effect hadden, maar die ook een groter stuk geschut vereisten dat dan op zijn beurt uiteraard veel minder mobiel was. Zware artillerie was ook duurder dan lichte kanonnen. Sommige zware stukken vuurden op bijzonder lange dracht waardoor ze minder explosieven bevatten (meer dan 50 kilometer, zoals de Lange Max),

terwijl andere zware stukken dan weer beduidend minder ver vuurden maar daarbij wel veel meer explosieven bevatten (minder dan tien kilometer, zoals de *Grosse Bertha*).

Het kaliber van een kanon (dit is de diameter van het projectiel dat afgevuurd wordt, wat uiteraard overeenkomt met de binnendiameter van de loop van het kanon) bepaalt of een stuk geschut zwaar of licht is. Doorgaans wordt artillerie vanaf een kaliber van 150mm beschouwd als zware artillerie. We drukten in dit werk alle kalibers uit in mm. Tijdens de oorlog gebruikten zowel de Belgen als de Duitsers echter vaak cm in plaats van mm. Voor de duidelijkheid en leesbaarheid kozen we toch overal voor mm.

Algemeen kan je stellen dat artillerie op twee manieren kan vuren: direct of indirect. Bij direct vuren met een kanon volgt het projectiel een rechte kogelbaan, zoals een schot van een geweer, waarbij er zich uiteraard geen obstakels tussen het kanon en het doelwit mogen bevinden. Nadeel is dat het projectiel veel startsnelheid nodig heeft en dus minder explosieven kan bevatten. De loop van een kanon was daarom ook altijd langer dan van een houwitser met hetzelfde kaliber. De veldartillerie vuurt in principe direct, maar tijdens de oorlog zullen zij ook aan indirect vuren beginnen te doen. Zo vuurden de kanonnen 75mm en 77mm direct tot anderhalve kilometer ver, terwijl ze later in de loopgravenoorlog indirect zullen vuren tot afstanden van zes kilometer en meer.

Bij indirect vuren volgt het projectiel een kromme baan. Houwitsers vuren indirect waarbij het projectiel vaak van boven 'valt' op het doelwit. In een loopgravenoorlog laat dit toe om *in* een loopgraaf te vuren. Dat is niet mogelijk met direct vuren. Indirect vuren kan zowel onder een hoek van meer dan 45 graden (mortieren, dan spreken we over verticale vuren) of minder dan 45 graden (houwitsers). Dit biedt een aantal duidelijke voordelen: je kan makkelijk over een heuvel vuren (of een ander obstakel), terwijl de projectielen beduidend meer explosieven mogen bevatten zonder dat er gevaar dreigt voor de bedieners van de stukken.

Ten slotte is het ook belangrijk om te weten dat artilleriesvuren in de eerste oorlogsjaren altijd gecorrigeerd moesten worden. Een officier of onderofficier (de voorwaartse waarnemer) moest kijken naar het doelwit en vervolgens doorgeven aan de bedienaars van de stukken of ze in de goede richting vuurden en op de goede afstand. Als dat niet zo was, moest hij natuurlijk laten weten waar de impacten dan wel vielen ten opzichte van het doelwit (bijvoorbeeld: te kort en te veel naar rechts). Pas in 1918 waren de artilleristen, de stukken, de munitie en de vuur-

methodes dermate verbeterd dat dit zogenaamde inschieten niet langer vereist was. Dat was natuurlijk cruciaal voor de verwezenlijking van de verrassing. Door het inschieten was het haast onmogelijk dat de vijand niet besepte wat er hem boven het hoofd hing.

Tijdens de loopgravenoorlog ontwikkelden de artilleriecommandanten in beide kampen een systeem van *barrages*, de term die toen gebruikt werd voor spervuren. Deze spervuren konden zowel defensief als offensief zijn. Bij een defensief spervuur moest de artillerie op korte tijd in staat zijn om het niemandsland te beschieten zodat aanvallende troepen meteen onder vuur zouden worden genomen. Met offensieve spervuren werd er gevuurd op vaste punten (zoals kruispunten van loopgraven of gekende mitrailleursbunkers) of werd het artillerievuur aan een vooraf bepaald tempo (bijvoorbeeld twintig meter per minuut) opgeschoven in functie van de opmars van de eigen infanterie. Zo'n zogenaamd rollend spervuur moest ervoor zorgen dat de verdedigende partij verplicht was zich schuil te houden waardoor hij natuurlijk ook niet kon schieten op de aanvallers.

Daarnaast is ook de terminologie van de legerstructuren en -eenheden belangrijk. Het onderstaande schema geeft een algemeen idee van de belangrijkste termen hieromtrent. De omstandigheden zorgden er soms voor dat er moest afgeweken worden van de onderstaande typeorganisatie of richtcijfers (door een tekort aan officieren of na zware verliezen).

In de tekst werden alle eenheden met hoofdletter geschreven (bijvoorbeeld: de 1ste Legerdivisie), tenzij het een algemene verwijzing was naar een soort eenheid (bijvoorbeeld: met drie legerdivisies naast elkaar). We maakten ook een onderscheid tussen de grenadiers (specialisten granaatwerpen in elk infanterieregiment) en de Grenadiers (de militairen van een regiment Grenadiers).

Legergroep en Leger. Vandaag wordt de term leger doorgaans gebruikt om de strijdkrachten van een bepaald land aan te duiden (bijvoorbeeld het Belgische leger). Een leger is echter ook een groepering van legerkorpsen, die samengebracht worden onder het bevel van een legercommandant (luitenant-generaal of veldmaarschalk). Een leger kan tot meer dan 200.000 manschappen verenigen. Soms worden verschillende legers onder een gemeenschappelijk commando geplaatst. Dat wordt dan een legergroep genoemd, een groep van legers. Tijdens het bevrijdingsoffensief (28 september 1918 - 11 november 1918) was koning Albert bevelvoerder van de Legergroep Vlaanderen waarin onder andere alle Belgische eenheden en het Britse 2de Leger waren opgenomen.

- Legerkorps is het niveau onmiddellijk onder “Leger”. Een legerkorps bestaat uit verschillende divisies en omvat zowel infanterie, cavalerie, artillerie, genie als logistieke elementen. Een legerkorps telt makkelijk 40.000 à 80.000 manschappen. Een legerkorps heeft, net zoals een leger, in principe geen vaste samenstelling.
- Divisie. Dit kan zowel een infanterie- als een cavaleriedivisie zijn. De grootte varieerde van 12.000 à 18.000 (infanteriedivisie) tot 3.000 à 5.000 (cavaleriedivisie). Alleen de Belgen gebruikten de benaming legerdivisie. Divisies bestaan, net zoals alle hogere echelons, uit infanterie en/of cavalerie, vervolledigd met artillerie- en genietroepen. Een divisie staat onder bevel van een luitenant-generaal of generaal-majoor.
- Brigade. Een divisie bestond uit drie tot vier brigades van elk 3.000 à 5.000 manschappen, onder bevel van een generaal-majoor of brigadegeneraal.
- Regiment. 1.500 à 2.500 manschappen onder bevel van een luitenant-kolonel of kolonel.
- Bataljon. 500 à 800 manschappen onder bevel van een majoor.
- Compagnie. De cavalerie gebruikt de term eskadron, terwijl de artillerie de term batterij gebruikt. Deze twee termen zijn echter synoniemen voor compagnie. Een compagnie telde 150 à 200 soldaten en werd meestal bevolen door een kapitein of kapitein-commandant.
- Peloton. Eenheid onder bevel van een luitenant. Telde 40 à 50 manschappen.

DE BRUTALE CAMPAGNE VAN 1914

Op 4 augustus 1914 werd België ongewild meegesleurd in een Europese oorlog die weldra in een heuse wereldoorlog ontaardde. De Duitse planmakers, Alfred graaf von Schlieffen en diens opvolger Helmuth von Moltke, hadden ook de kaarten van België op tafel gelegd. Daarbij merkten ze dat een opmars naar Parijs via het Belgische grondgebied dan niet de kortste, maar wel de snelste route kon zijn.¹³⁵ Op die manier konden ze immers rond de Franse troepen en grensversterkingen aan de Frans-Duitse grens trekken, eerder dan ze frontaal te moeten aanvalen. Het Belgische leger, na mobilisatie ongeveer 190.000 manschappen sterk, moest dus de wapens opnemen tegen het bijna vier miljoen soldaten tellende Duitse leger.

Voor België kwam de Duitse inval van augustus 1914 niet als een complete verrassing. Toch werden de signalen van een nakende Europese oorlog jarenlang genegeerd. Toen de oorlog dan toch uitbrak, leek iedereen toch verrast. De 1ste Legerdivisie was in de zomer van 1914 een afspiegeling van het Belgische leger. Slecht omkaderd, amper geoefend en zwak bewapend moest ze in zes dagen tijd (29 juli tot 3 augustus) worden klaargestoomd voor oorlog. De gedeeltelijke mobilisatie van 29 juli 1914, die officieel werd herdoopt tot het minder agressief klinkende versterkte vredesvoet, werd twee dagen later gevolgd door de algemene mobilisatie. Daarmee ging België het Duitse Rijk en Frankrijk met een dag vooraf.¹³⁶ Op 30 juli (versterkte vredesvoet) en 1 augustus (algemene mobilisatie) werden respectievelijk de dienstplichtigenklassen 1910-1912 en 1901-1909 terug in de kazernes van de garnizoenssteden verwacht. Voor de 1ste Legerdivisie ging dat in de eerste plaats over Oostende, Brugge, Gent, Ieper en Dendermonde. Enkel de dienstplichtigenklassen 1906-1913 zouden dienen in het veldleger waartoe ook de 1ste Legerdivisie behoorde. De oudere dienstplichtigen waren voorzien voor de vestingstroepen in Antwerpen, Luik of Namen. Die van de 1ste Legerdivisie kregen Antwerpen als bestemming.¹³⁷

Voor de 1ste Legerdivisie begon hiermee een logistieke uitdaging van formaat. Ten eerste moesten de eenheden worden samengesteld.

Dankzij de toename van het aantal soldaten door de mobilisatie (vermoedelijk meer dan een verdubbeling; er zijn geen precieze vooroorlogse cijfers beschikbaar) werden de drie bestaande infanterieregimenten gesplitst ('ontdubbeld'). Uit het 2de, 3de en 4de Linierement ontstonden nu respectievelijk het 22ste, 23ste en 24ste Linierement. In theorie had die ontubbeling gelijkwaardige regimenten moeten opleveren door de even dienstplichtigenklassen bij de basisregimenten te laten en de oneven klassen bij de nieuwe zusterregimenten in te delen.¹³⁸ Dit is echter niet helemaal gelukt. De nieuw opgerichte regimenten telden enkele honderden manschappen minder dan de bestaande en het tekort aan lagere officieren was er nog nijpender dan elders. Eigenlijk was de ontubbeling pas voorzien voor een mobilisatie vanaf 1915 en 1916, op het ogenblik dat de veralgemeende dienstplicht van 1913 al enkele jaren in voege was. Volgens Emile Galet zag de minister van Oorlog, Charles de Broqueville, dat anders en was het deze laatste die de ontubbeling doorduwde.¹³⁹ Bovendien werden de beroepsonderofficieren en –officieren, die in vreedstijd het kaderpersoneel uitmaakten van de basisregimenten, nu verspreid over de twee regimenten. Het gevolg hiervan laat zich makkelijk raden: geen enkel infanterieregiment was in augustus 1914 een geoliede machine.

TABEL 2: Ontdubbeling van de infanterieregimenten (augustus 1914)

Basisregimenten	Zusterregimenten (opgericht 1-2 augustus 1914)
2 ^{de} Linierement (Gent) (Kolonel Hyppolite-Edmond Fabry)	22 ^{ste} Linierement (Gent) (Luitenant-kolonel Victor-Godefroid-Pierre Guffens)
3 ^{de} Linierement (Dostende, Ieper) (Kolonel Léopold-Napoléon-Louis-Joseph Decour)	23 ^{ste} Linierement (Dostende, Ieper) (Majoor Henri-Louis-Joseph Dewinter)
4 ^{de} Linierement (Brugge) (Kolonel Eugène-Jean-Charles Triest)	24 ^{ste} Linierement (Brugge) (Luitenant-kolonel Emile-Aimé Gauthier)

Ten tweede wijzigde de structuur van de legerdivisie. Tijdens de mobilisatie werden de gemengde brigades samengesteld, gevormd door twee infanterieregimenten (elk 2.000-2.500 manschappen sterk), één artilleriegroep en één compagnie mitrailleurs (zie tabel 3). De 1ste Legerdivisie telde drie gemengde brigades: de 2de, 3de en 4de Gemengde Brigade. Dit waren de pionnen waarmee de legerdivisiecommandant aan het werk kon op het slagveld.

TABEL 3: Samenstelling van de 1ste Legerdivisie na mobilisatie (augustus 1914)

1ste Legerdivisie (augustus 1914) (Gent) (Baix)				
2de Gemengde Brigade (Gent)(Lechat)	2 ^{de} Linieregiment 3 bataljons met elk 4 compagnies 22 ^{ste} Linieregiment 3 bataljons met elk 4 compagnies	Artilleriegroep 1 ^{ste} , 2 ^{de} en 3 ^{de} Batterij (12 kanonnen 75mm)	Compagnie mitrailleurs (6 mitrailleurs Maxim)	Peloton gendarmerie
3de Gemengde Brigade (Oostende) (Begrand)	3 ^{de} Linieregiment 3 bataljons met elk 4 compagnies 23 ^{ste} Linieregiment 3 bataljons met elk 4 compagnies	Artilleriegroep 4 ^{de} , 5 ^{de} en 6 ^{de} Batterij (12 kanonnen 75mm)	Compagnie mitrailleurs (6 mitrailleurs Maxim)	Peloton gendarmerie
4de Gemengde Brigade (Brugge) (Scheere)	4 ^{de} Linieregiment 3 bataljons met elk 4 compagnies 24 ^{ste} Linieregiment 3 bataljons met elk 4 compagnies	Artilleriegroep 7 ^{de} , 8 ^{ste} en 9 ^{de} Batterij (12 kanonnen 75mm)	Compagnie mitrailleurs (6 mitrailleurs Maxim)	Peloton gendarmerie
Divisie- troepen	Hoofdkwartier	3 ^{de} Regiment Lansiers (Brugge, Haegemans)	1 ^{ste} Artillerieregiment met 1 artilleriegroep op niveau legerdivisie (1A, Brasschaat, Becquevort) 10 ^{de} , 11 ^{de} , 12 ^{de} Batterij (12 kanonnen 75mm)	1 ^{ste} Bataljon Genie (Antwerpen, Thirifay)
	Logistiek vervoerkorps en telegrafisten (Gent, Cambier)	Sectie veldtelegrafie		

Ten slotte moesten al deze eenheden geografisch worden samengebracht in de garnizoenssteden Brugge, Oostende en Gent. In vredes-tijd lagen de troepen van de 1ste Legerdivisie gekazerneerd in de provincies West- en Oost-Vlaanderen en Antwerpen. Ongeveer 120 kilometer scheidden de geniesoldaten in Antwerpen van de infanteristen uit Ieper. Deze geografische spreiding paste in het Belgische veiligheidsbeleid waarbij verschillende legerdivisies elk een soort voorhoede vormden aan de Belgische grenzen. Voor de 1ste Legerdivisie was de potentiële vijand Groot-Brittannië.¹⁴¹

Ondanks de enorme logistieke uitdaging verliep de mobilisatie van de 1ste Legerdivisie en het Belgische leger vlot.¹⁴² Het contrast met de gedeel-

telijke mobilisatie uit 1911, die veel chaotischer verliep, was groot.¹⁴³ Bij haar vertrek naar de Getestelling in de nacht van 3 op 4 augustus 1914 telde de 1ste Legerdivisie de voorziene 48 kanonnen 75mm, een Duits kanon van Krupp maar dat in België bij Cockerill werd gebouwd, met een theoretische maximale dracht van 5,5 kilometer.¹⁴⁴ Ze telde ook 18 door honden voortgetrokken mitrailleurs Maxim model 1912.¹⁴⁵ Deze mitrailleur woog samen met de driepoot ongeveer 46 kg, schoot in theorie 400 schoten per minuut en werd geladen met geweven patronengordels van 250 kogels.¹⁴⁶ In theorie had elke legerdivisie ook over minstens één batterij houwitsers (vier stuks) moeten beschikken, maar die aankoop-procedure was nog lopende toen de oorlog uitbrak.¹⁴⁷ Bij haar vertrek uit de kazernes op 3 augustus telde de 1ste Legerdivisie 389 officieren en 13.695 onderofficieren en soldaten in haar rangen.¹⁴⁸ Pas een week later was ze op haar maximale getalsterkte (400 officieren en 17.800 manschappen¹⁴⁹).

Elke soldaat vertrok naar de oorlog met geslepen bajonet (op bevel van de militaire overheden; de officieren lieten hun sabels zelf slijpen voor vertrek¹⁵⁰), 120 kogels, verbanden en twee rantsoenen in zijn ransel.¹⁵¹ Vooral bij de officieren waren er grote tekorten aan jonge pelotonscommandanten. Ook hier was de 1ste Legerdivisie geen uitzondering: de amper 400 reserveofficieren, aangevuld met een duizendtal in allerijl tot hulponderluitenant gepromoveerde onderofficieren en de aspiranten van de Militaire School¹⁵², volstonden niet om de tekorten in het veldleger aan te vullen.¹⁵³ Sommige infanteriecompagnies van de 1ste Legerdivisie verlieten hun kazernes met slechts één officier in de rangen, namelijk de compagniecommandant.¹⁵⁴ De nefaste gevolgen hiervan zouden pijnlijk duidelijk worden bij de eerste serieuze gevechten vanaf 10 augustus op de Getestelling. Zonder de energieke leiding van een officier-pelotonscommandant gaven veel manschappen er onder vijandelijk vuur makkelijk de brui aan.

De manschappen van de 1ste Legerdivisie hadden geen idee waar hun trein die nacht van 3 op 4 augustus 1914 halt zou houden. Toen de spanningen in de zomer van 1914 opnieuw hoog oplaaidden, lag er geen duidelijk verdedigingsplan op de werktafels van de pas in 1910 opgerichte Belgische generale staf.¹⁵⁵ Vijf officieren hadden de voorbije jaren een oorlogsplan opgesteld voor het Belgische leger: generaal Auguste De Ceuninck (niet te verwarren met zijn meer bekende broer, generaal en minister van Oorlog vanaf augustus 1917, Armand De Ceuninck), kolonel Louis de Ryckel, generaal Antonin de Selliers de Moranville, majoor Henri Maglinse en kapitein-commandant Emile Galet.¹⁵⁶ Er waren slechts drie zekerheden in al die plannen: de fortengordels rond de

drie vestingsteden (Luik, Namen en Antwerpen) zouden bezet worden door het 65.000 à 75.000 man tellende vestingleger. Intussen bleef de vraag open waar de 117.000 manschappen van het Belgische veldleger, bestaande uit zes legerdivisies en een cavaleriedivisie, zouden worden opgesteld. Uiteindelijk stuurde koning Albert, die op 2 augustus het opperbevel over het leger op zich had genomen, de 3de Legerdivisie naar Luik, de 4de Legerdivisie naar Namen, terwijl de vier resterende legerdivisies orders kregen om zich naar de driehoek Antwerpen-Namen-Luik te begeven. Daar moesten ze postvatten tussen de Gete en de Dijle op wat men de Getestelling zou gaan noemen. Het order voor de 1ste Legerdivisie luidde als volgt: *“De eerste legerdivisie richt zich op Tienen (HK) [hoofdkwartier], de kop op Hakendover en Goetsenhoven, de staart op Roosbeek en Vertrijk. Ze zal via het spoor vervoerd worden. Het transport begint op 4 augustus om 0.00 uur. De divisie zal zich in de richting van Balen, Hasselt en Sint-Truiden bewegen.”*¹⁵⁷ Op dat ogenblik hield de legerleiding nog alle opties open, zodat generaal Baix rekening moest houden zowel met een defensief scenario (de verdediging van Tienen en omgeving) als met een offensief manoeuvre: *“De stationeringen van de legerdivisie moeten beantwoorden aan een mogelijke mars naar het O[osten] of het Z[uid-]O[osten]”*¹⁵⁸.

Improviseren op de Getestelling (4 – 18 augustus)

(Zie kaart in bijlage 1.) De inplaatsstelling naar Tienen – voor de soldaten een nachtelijke treinrit in beestenwagons – was opnieuw een groot logistiek manoeuvre, maar werd verrassend genoeg vlot afgewerkt.¹⁵⁹ Terwijl de officieren zich voor de mobilisatie konden beroepen op draaiboeken en plannen die voorschreven wie wat moest doen, was de inplaatsstelling van het veldleger pure improvisatie, een gevolg van het ontbreken van een eenduidig verdedigingsplan. De coördinatie met de spoorwegen begon bijvoorbeeld pas op 29 juli 1914 en ook de Getestelling zelf was geen kant-en-klare verdedigingslinie. Toen de eerste soldaten van de 1ste Legerdivisie in de vroege uurtjes van 4 augustus 1914 in de giërende regen van de trein stapten in de stations van Vertrijk, Tienen en Grimde was er dan ook niets voorbereid: geen logement, loopgraven, verdedigingsplannen of logistieke installaties. De uitdaging werd alleen maar groter door het feit dat de laatste 4.000 manschappen pas op de Getestelling zelf bij de eenheden aankwamen.¹⁶⁰ Enkele uren later was België nochtans in oorlog met het Duitse Rijk, nadat de Kroonraad op

2 augustus het Duitse ultimatum had besproken en verworpen, een beslissing die op 3 augustus was meegedeeld aan de Duitse vertegenwoordiger in Brussel. Op 4 augustus om 3.00 uur 's nachts liep een telegrafisch antwoord binnen op een brief die koning Albert had verstuurd aan de Duitse keizer. De boodschap was duidelijk: België en het Duitse Rijk waren in oorlog.¹⁶¹ De 4de augustus beloofde een spannende dag te worden en dat angstige gevoel werd ook bewaarheid. Reeds die avond losten de eerste soldaten van de 1ste Legerdivisie hun eerste schoten op hun voorpost in Laar. Rond 22.00 uur zouden de eerste Duitse verkenners te paard de Belgische posities afgetast hebben. Als dat bericht klopt, zouden zij de 70 kilometer tussen de grens en Laar in ijtempo hebben afgelegd vooraleer op de voorposten van de infanterie van de 1ste Legerdivisie te zijn gebotst. Bij deze schermutseling raakte evenwel niemand gewond. Meer dan een waarschuwing was het niet: de Belgen vuurden 150 schoten af, de Duitsers slechts enkele. Het lijkt echter veel waarschijnlijker dat het in werkelijkheid om een paniecreactie ging van enkele nerveuze schildwachten die op een imaginaire vijand vuurden.

Intussen werd de oorlog steeds reëler. Tussen 6 en 9 augustus trokken twee bataljons infanterie onder leiding van majoor Henry Dewinter de manschappen van de 3de Legerdivisie tegemoet. Die hadden in de nacht van 5 op 6 augustus een zware nachtelijke aanval ondergaan bij de verdediging van Luik en waren daar in de ochtend van 6 augustus door luitenant-generaal Gérard Leman weggestuurd.¹⁶² Omdat er een leegte gaapte van 45 kilometer tussen het veldleger achter de Gete en de forten bij Luik, zorgden het detachement van Dewinter samen met elementen van de Cavaleriedivisie voor hun beveiliging. Opnieuw was hierbij een primeur weggelegd: de troepen van de 1ste Legerdivisie namen hun eerste krijgsgevangenen van de campagne 14-18.¹⁶³ Intussen begon het Groot Hoofdkwartier te vrezen voor een grote Duitse aanval op de Belgische troepen aan de Gete. De koning liet er tegenover Frankrijk en Groot-Brittannië geen twijfel over bestaan: als superieure Duitse troepen de Getestelling aanvielen, zouden de Belgische troepen zich onverwijld terugtrekken tot in de fortengordel van Antwerpen.¹⁶⁴

Op 10 augustus, de zevende dag op de Getestelling, volgde het eerste echte gevecht tussen de 1ste Legerdivisie en Duitse troepen van de 2de *Kavallerie Division* bij Orsmaal-Gussenhoven. Tussen 12.00 en 14.00 uur konden de lansiers van het 3de Regiment Lansiers de druk van de Duitse cavalerie afhouden, maar uiteindelijk moesten ze wijken en de terugtocht blazen.¹⁶⁵ Met vierhonderd manschappen stonden ze in voor de verdediging van een vijf kilometer breed front.¹⁶⁶ De Belgische ruiters hadden hun paarden voor de strijd naar achteren gebracht en vochten

dus als infanteristen. Terwijl de Duitsers vuursteun kregen van artillerie (200 projectielen¹⁶⁷) en mitrailleurs, bleef het op dat vlak opvallend stil aan Belgische zijde. Even brak er paniek uit, nadat de oprukkende Duitsers ten westen van Orsmaal-Gussenhoven een Belgische infanteriecompagnie op haar voorpost bij Hakendover in paniek deed vluchten.¹⁶⁸ De stad Tienen leek zomaar voor het grijpen te liggen voor de Duitsers. De Belgen kregen evenwel respijt toen ook de Duitsers er de brui aan gaven. Zij wisten nu zeker dat de Belgen de weg naar Tienen met man en macht verdedigden en durfden niet verder aandringen. Ze trokken zich op bevel van hogerhand terug naar Sint-Truiden. De 1ste Legerdivisie telde in Orsmaal-Gussenhoven en omgeving 28 gesneuvelden; de Duitsers iets minder (21).¹⁶⁹

Twee dagen later was het opnieuw hommeles (12 augustus). Deze keer probeerde de Duitse cavalerie van het 2de Cavaleriekorps van Georg von der Marwitz het Belgische veldleger af te snijden langs het noorden.¹⁷⁰ Ze trachtten door te stoten via de ongeveer 10 kilometer brede bres die het veldleger aan de Gete scheidde van de zuidelijke forten van de Vesting Antwerpen. Het enige obstakel op hun pad was de Belgische Cavaleriedivisie die hen de weg versperde bij Halen.¹⁷¹ De legerleiding doorzag het gevaar van het Duitse manoeuvre tijdig en gaf 's morgens (nog voor de eerste gevechten losbarstten bij Halen) het bevel aan de 1ste Legerdivisie om met een van haar drie gemengde brigades de Cavaleriedivisie te gaan versterken.¹⁷² Die taak kwam de 4de Gemengde Brigade toe.¹⁷³ Zij deden er vijf uur over om de 20 kilometer tussen Tienen en Halen te overbruggen. Zelfs met een dertig kilogram zware ransel op de rug was dit traag. Eenmaal op het strijdtoneel kwam de artillerie van de 1ste Legerdivisie voor het eerst in de campagne in actie. Terwijl de infanterie een slechte beurt maakte bij de tegenaanvallen, die steevast vastliepen op goed opgestelde Duitse mitrailleurs, leverde de artillerie goed werk vanop de heuvels enkele kilometers ten westen van Halen (zoals de Mettenberg en de Bokkenberg). De Belgische mitrailleursschutters waren niet op hun taak voorbereid waardoor her en der onderofficieren en officieren hun plaats innamen.¹⁷⁴ De tol van een middag strijd was zwaar voor de 4.500 à 5.000 manschappen van de 4de Gemengde Brigade: 122 Belgen (onder wie zes officieren) sneuvelden¹⁷⁵, terwijl meer dan 700 mannen (onder wie ook vijf officieren) in paniek rechtsomkeer maakten en terugkeerden naar Tienen.¹⁷⁶ Daar werden deze *fuyards* op bevel van generaal Baix opgevangen door hun collega's van de 2de Gemengde Brigade. Baix was uiteraard bezorgd over de vlucht van ongeveer een zevende van de manschappen van de 4de Gemengde Brigade, maar reageerde al bij al braaf op deze collectieve vlucht. Hij

wilde de vluchters isoleren van de rest van de 1ste Legerdivisie (begrijpelijk, het was ten slotte geen voorbeeld van moed), ze opnieuw uitrusten (velen hadden uitrusting, munitie of zelfs hun wapen weggegooid) en ze zo snel mogelijk terug operationeel krijgen.¹⁷⁷ Niemand werd voor de krijgsraad gedaagd.¹⁷⁸ Een van de verklaringen voor de vele vluchtende soldaten was het tekort aan officieren-pelotonscommandanten. De discipline in 1914 stond of viel met de aanwezigheid van het kader, in het bijzonder de officieren. De regimentsgeschiedenissen maken regelmatig gewag van incidenten waarbij eenheden het hazenpad kozen omdat hun bevelvoerende officier of onderofficier gewond raakte. Ook het omgekeerde gebeurde toen uiteenvallende eenheden terug in het gareel werden gebracht door de tussenkomst van kaderleden.¹⁷⁹ Naast het tekort speelde ook de gebrekkige kwaliteit van de officieren mee. Bij de jonge aspiranten van de Militaire School die begin augustus 1914 van de schoolbanken naar de eenheden werden gestuurd, zaten zeer gemotiveerde onderluitenanten, maar niet iedereen gedroeg zich zeer moedig. Paradoxaal genoeg waren het de moedigste officieren die vaak eerst sneuvelden, wat volgens generaal L.A. Scheere dan ook een van de verklaringen was voor het grote aantal soldaten dat het slagveld in Halen ontvluchtte.¹⁸⁰ Ook de koning en de legerleiding waren op de hoogte van de chaos bij de inzet van de infanterie van de 4de Gemengde Brigade bij Halen: *“Als de cavalerie aan onze verwachtingen had voldaan, zou de diagnose over de weinige manoeuvreercapaciteit van de infanterie waar gebleken zijn. De volgende ochtend bleek dat de 4de brigade zich had verspreid, meer dan ‘volhouden’ was niet meer mogelijk. Haar bevelhebber [generaal Scheere] kloeg over het gebrek aan kaderleden, vooral dan pelotonscommandanten, over de onervarenheid van de onderofficieren, het gebrek aan opleiding bij de opgeroepen soldaten. Hij drukte ook zijn spijt uit over het feit dat zijn infanterieregiment ontdebeld is moeten worden en zijn wens om deze maatregel in te trekken.”*¹⁸¹ De ontdebelling van de eenheden was inderdaad een van de redenen waarom zoveel officieren en onderofficieren ontbraken in de rangen.

De Duitse poging tot overvleugeling was dan wel vastgelopen in Halen, aan Belgische zijde gingen behoorlijk wat waarschuwingsslampjes knippen. Even brak er zelfs paniek uit op het Groot Hoofdkwartier, waar een order werd voorbereid om het veldleger een dagmars verder naar het westen terug te trekken.¹⁸² Kapitein-commandant Emile Galet, militair raadgever van koning Albert, maakte nadien een harde, maar correcte balans op: het Belgische leger was ongeschikt voor offensieve operaties, kende te weinig discipline in de vuurlinie en achter het front, was slecht geoefend en slecht omkaderd.¹⁸³ Hiermee trapte hij natuurlijk

een open deur in, hoewel het moed vergde om dit verdict op papier te zetten. Baix bleef niet bij de pakken zitten en liet de eenheden van de 1ste Legerdivisie eensklaps offensieve oefeningen uitvoeren.¹⁸⁴ Behalve om de zwakheden nog verder bloot te leggen waren die enkele dagen training *too little and too late* om nog enig effect te sorteren. Veel tijd en ruimte om de talloze problemen te verhelpen was er niet. De 4de Gemengde Brigade bleef bijvoorbeeld bij de Cavaleriedivisie in Halen en omgeving. Pas op 17 augustus kwam ze terug aan in Tienen, waar Baix haar voorschreef om zich op 18 augustus terug klaar te maken voor de strijd.¹⁸⁵ De Duitse aanval zou deze plannen echter dwarsbomen. Bovendien werkten de manschappen van de 1ste Legerdivisie onophoudelijk aan hun stellingen rondom Tienen: loopgraven delven, schuilplaatsen maken, schootsvelden vrijmaken... Eenheden werden van hot naar her gestuurd. De werken en de vele marsen tussen de slaapplaatsen, wachtstellingen en plaatsen waar werken moesten worden uitgevoerd, hadden al vele soldaten uitgeput nog voor de oorlog goed en wel begonnen was.¹⁸⁶ Ook de verzengende hitte woog door.¹⁸⁷

Intussen had het Duitse 1ste Leger zich ten westen van Luik klaargeemaakt om de opmars naar Frankrijk te hernemen. Dat kon voortaan ongestoord gebeuren, want de laatste Luikse forten waren op 16 augustus gevallen of gecapituleerd. Op hun weg naar Parijs wilde Alexander Von Kluck, bevelhebber van het Duitse 1ste Leger, het Belgische leger vernietigen door het langs het noorden te overvleugelen. Eigenlijk beoogde hij een herhaling van het mislukte cavaleriemanoeuvere van Von der Marwitz bij Halen van 10 augustus.¹⁸⁸ Alleen beschikte hij over veel meer middelen. Kort na de middag barstte de hel los ten oosten van Tienen. Op enkele uren tijd veegden de Duitse infanterie en artillerie de vloer aan met de 1ste Legerdivisie op haar rudimentair uitgebouwde stellingen. Hoewel Belgische troepen zich her en der moedig weerden tegen de verpletterende Duitse druk, werd de 1ste Legerdivisie gewoon weggeblazen door de Duitsers die sterk in de meerderheid waren (een verhouding van zes op één in het voordeel van de Duitsers¹⁸⁹).

De Duitse overrompeling op die zwarte 18de augustus was totaal. De Gete, een waterloop van minder dan tien meter breed, vormde geen echte hindernis voor de Duitsers die op verschillende plaatsen de rivier doorwaadden. Op instructie van het Groot Hoofdkwartier had de 1ste Legerdivisie geen ononderbroken loopgravenlinies gegraven zoals dat tijdens de loopgravenoorlog aan het IJzerfront wel zou gebeuren, maar wel losse posten. Die waren soms verkeerd georiënteerd omdat de Duitsers uit onverwachte (en quasi onverdedigde) richtingen opdoken. Zo maakte het 22ste Linieregiment zich op voor een aanval uit het zuiden

tot zuidoosten (zoals haar orders het voorschreven), terwijl de Duitsers de weg Drieslinter-Oplinter-Tienen volgden waardoor ze vanuit het noordoosten opdoken.¹⁹⁰ Bovendien waren de Belgen compleet verrast, zoals blijkt uit het inlichtingenverslag dat Baix op 17 augustus om 21.00 uur verspreidde en waarin geen opvallende of bijzondere Duitse troepenbewegingen werden verwacht. Nochtans hadden de Belgen wel informatie ontvangen van vluchtelingen en stationschefs die meldden dat colonnes met duizenden Duitse soldaten gesignaleerd waren ten westen van Sint-Truiden.¹⁹¹

Intussen was de strijd die 18de augustus wel volop aan de gang en regende het artilleriegranaten op de Belgische stellingen. Duitse vliegtuigen waren dagenlang in de weer geweest om deze in kaart te brengen.¹⁹² Ze ondervonden daarbij geen tegenstand: er was een formeel verbod om te schieten op alle vliegtuigen. De kans om ze neer te halen werd te klein geacht, terwijl de (verloren) kogels voor problemen dreigden te zorgen voor de eigen troepen.¹⁹³ Toen sommige batterijen het Duitse artillerievuur probeerden te beantwoorden, werden ze vrijwel meteen het zwijgen opgelegd door de Duitse kanonnen en houwitsers. Elders kwam de Belgische artillerie gewoon niet in actie.¹⁹⁴ De samenwerking tussen infanterie en artillerie stond – op zijn zachtst gezegd – niet op punt. In vreedstijd leefden artilleristen en infanteristen in aparte werelden, behalve tijdens de jaarlijkse militaire oefeningen in de zomer.¹⁹⁵ Ook de mitrailleurs werden vreemd genoeg nergens vermeld in de rapporten. Duidelijk is dat hun vuurkracht en -volume aan Belgische zijde geen rol van betekenis hebben gespeeld op die 18de augustus nabij Tienen. Op de twintigste verjaardag van de slag liet luitenant-generaal Burguet (in augustus 1914 nog majoor en bataljonscommandant bij het 3de Linieregiment) het achterste van zijn tong zien, toen hij terecht aankwaam dat zijn opdracht bij Grimde niet duidelijk was en dat hij, ondanks zijn formele vraag hiertoe, geen mitrailleurs had gekregen.¹⁹⁶

Die dag ging heel veel verkeerd, en niet alleen bij de gevechtseenheden. Nog voor de strijd losbarstte bij Tienen had de koning beslist dat de 1ste Legerdivisie de strijd niet mocht aangaan en zich naar het westen moest terugtrekken.¹⁹⁷ Omdat dit bevel de 1ste Legerdivisie pas bereikte nadat de Duitsers de aanval hadden ingezet, werd de terugtocht een bijzonder moeilijke militaire operatie. En dus had generaal Baix één à anderhalf uur tijd nodig om zijn manoeuvre uit te werken en daartoe de nodige bevelen te versturen. Kostbare tijd ging dus verloren met de planning van een operatie die eigenlijk al voorbereid had moeten zijn. Baix en zijn staf hadden te weinig geanticipeerd op de Duitse mogelijkheden. Het scenario van een terugtocht had al klaar moeten liggen voor

de eerste Duitse granaat op de Getestelling viel.

Het was dan ook slikken voor generaal Baix toen hij tegen de avond van die 18de de ware omvang van de ramp begreep: minstens 2.245 manschappen van zijn legerdivisie waren die dag buiten gevecht gesteld (doden, gesneuvelden, vermisten en krijgsgevangenen).¹⁹⁸ De verliezen waren het grootst bij het 22ste Linierregiment (1.226 op 2.221 manschappen; 55%) en het 3de Linierregiment (900 op 2.391 manschappen; 38%). Zij hadden respectievelijk bij Sint-Margriete-Houtem en Grimde gestreden.¹⁹⁹ Veel van die verliezen waren echter manschappen die, al dan niet moedwillig, hun eenheid waren kwijtgespeeld en de dagen daarna terug boven water kwamen. De officieren leden opnieuw de zwaarste verliezen.²⁰⁰ In het 22ste Linierregiment sneuvelden 39% van de officieren (16 op 41) tegenover 16% van de manschappen (345 op 2.180; soldaten, korporaals en onderofficieren). De Gentse professor Frans Daels, voor en na de oorlog actief in de Vlaamse Beweging, maakte de gevechten van 18 augustus 1914 van zeer dichtbij mee als geneesheer. Hij liet zich zelfs voorbijsteken door de oprukkende Duitsers waardoor hij enkele dagen in Duits bezet gebied vertoefde. Hij liet zich na de oorlog bijzonder lovend uit over de dappere houding van zowel lagere als hoofdofficieren in die eerste oorlogsweken.²⁰¹

Inmiddels had de koning omstreeks 15.30 uur besloten het hele veldleger van de Getestelling weg te halen en nieuwe posities te laten innemen aan de Dijle.²⁰² Pas vijf (!) uur later bereikte dat algemene terugtochtsorder de 1ste Legerdivisie, die al intussen zelf bezweken was onder de verpletterende Duitse druk waardoor de terugtocht eigenlijk al een feit was. Uiteindelijk besloot de koning het veldleger nog verder dan de Dijle terug te trekken, tot de voorlopig nog veilige paraplu van de buitenste fortengordel rond Antwerpen. De onheilspellende berichten over de zware verliezen van de 1ste Legerdivisie bij Tienen hadden indruk op hem gemaakt.²⁰³ Daar aangekomen kon de 1ste Legerdivisie op 20 augustus heel even op adem komen en herstellen van de zware klap die ze op 18 augustus had gekregen.

De strijd in en rond het nationale bolwerk Antwerpen (20 augustus – 7 oktober)

(Zie kaart in bijlage 2.) Die rust ging wel samen met een nieuwe defensieve opdracht, namelijk de verdediging van de 3de sector van de *Position Fortifiée d'Anvers*, begrensd door de Kleine Nete in het noorden en de

Dijle in het zuiden.²⁰⁴ Dat was een vette klui: voorbereiding van loopgraven, maaien van de gewassen en hagen om de schootsvelden vrij te maken...²⁰⁵ De rust was niet enkel relatief, ze was bovendien van korte duur. Hoewel het lijkt dat de 1ste Legerdivisie meer dan een maand de tijd had om de verdediging van de Vesting Antwerpen voor te bereiden, was dit helemaal niet zo. De anderhalve maand die ze in het nationale bolwerk Antwerpen doorbracht, waren opnieuw hectische weken met een opeenvolging van elkaar snel afwisselende opdrachten in verschillende sectoren.

De eerste uitval (25 – 26 augustus)

Na enkele dagen veldwerken en organisatie van deze sector nam de 1ste Legerdivisie vanaf 25 augustus deel aan de eerste uitval uit Antwerpen. Ondanks de duidelijke offensieve tekortkomingen van het Belgische leger en de huiver van koning Albert en zijn militaire raadgever Emile Galet voor offensieve operaties, deelde het Belgische leger toch twee serieuze prikken uit aan het Duitse observatiekorps dat Antwerpen in de gaten moest houden. Telkens lag overleg met – vooral – de Fransen mee aan de basis van de beslissing om onder de bescherming van de fortengordel uit te komen en de Duitse troepen tegemoet te trekken naar het zuiden. De eerste uitval (25-26 augustus 1914²⁰⁶) viel namelijk samen met het einde van de Slag aan de Grenzen (22-24 augustus 1914), terwijl de tweede uitval (11-13 september 1914²⁰⁷) Duitse troepen bond die hierdoor niet beschikbaar waren tijdens de Slag aan de Marne (6-9 september 1914). Aan die rivier ten noorden van Parijs sloegen Franse en Britse troepen de Duitse illusie van het Schlieffen-Moltkeplan definitief aan diggelen.

Koning Albert had zich pas op 23 augustus laten overhalen om een uitval op poten te zetten. Op 24 augustus werden de plannen uitgetekend. Volgens de beschikbare inlichtingen lagen de Duitse troepen tegenover het Belgische leger verspreid over een front van 35 kilometer van Merchtem tot Werchter. De koning wilde ze frontaal aanvallen, op een front van 15 kilometer breed.²⁰⁸ De eerste dag van de eerste uitval werd het volledige veldleger aan het werk gezet. Geflankeerd door de 6de Legerdivisie links en de 5de Legerdivisie rechts en met de 3de Legerdivisie achter hen in reserve trokken de troepen van de 1ste Legerdivisie in de aanval via Mechelen richting Vilvoorde.²⁰⁹ Tegenover hen stond het 3de Reservekorps van Hans von Beseler met iets meer dan twee divisies.²¹⁰

De operatie begon onder een moeilijk gesternte. De kopelementen van de 1ste Legerdivisie gebruikten namelijk dezelfde weg naar Mechelen als die van de 6de Legerdivisie. De chaos werd nog groter toen hun marsroutes elkaar kruisten bij het binnentrekken van Mechelen; een logistieke nachtmerrie waarvan elke stafofficier weet dat dit eigenlijk nooit had mogen voorvallen. Bij Mechelen kwam het aldus tot een opstopping, terwijl de Duitsers hun steentje bijdroegen tot de chaos door de stad te beschieten met hun artillerie.²¹¹ De troepen van de 1ste Legerdivisie konden verder zuidwaarts oprukken tot in Zemst en Weerde die beide zonder slag of stoot in hun handen vielen.²¹² Ook Eppegem werd ingenomen. Daarna haperde de opmars en viel ze zelfs compleet stil.²¹³ Toen ook de Fransen te kennen gaven dat ze zich na de bloederige Slag aan de Grenzen (niet vergeten dat 22 augustus 1914 de dag was met het grootste aantal Franse gesneuvelden op een etmaal, namelijk 25 à 27.000²¹⁴) voorlopig tevreden stelden met een defensieve houding van hun troepen, was de beslissing voor koning Albert snel gemaakt: op 26 augustus om 10.30 uur maakte hij een einde aan de offensieve operatie en trok de legerdivisies terug.²¹⁵ Gelukkig voor de Belgen klampte de vijand nergens aan.²¹⁶ Antwerpen en het Belgische leger waren immers geen prioriteit voor de Duitsers, die nog steeds goede hoop hadden om binnen enkele weken in Parijs te zegevieren. Zij hadden zonet immers de Slag aan de Grenzen ‘gewonnen’ (een pyrrusoverwinning zou blijken) tegen de *British Expeditionary Force* en twee Franse legers.²¹⁷ De eerste Belgische uitval bereikte volgens Emile Galet zijn doel (Duitse troepen binden): de Duitsers hielden zes divisies tegenover de Belgen.²¹⁸

Zekerheid over de precieze verliescijfers van de 1ste Legerdivisie bij de eerste uitval hebben we niet. Een voorlopig rapport van de stafchef van de 1ste Legerdivisie (majoor Georges-Moïse-Emile-Marie De Guffroy) maakt op 27 augustus gewag van tien gesneuvelden (onder wie twee officieren), 60 gewonden (onder wie twee officieren) en 973 (!) vermisten (onder wie twee officieren).²¹⁹ Elders vinden we zwaardere verliescijfers. De getalsterkte van de 1ste Legerdivisie nam af van 14.719 (23 augustus, inclusief officieren) tot 13.155 (27 augustus, inclusief officieren), een verschil van 1.564 militairen. Vooral de 2de Gemengde Brigade had zwaar in de klappen gedeeld met het verlies van 931 manschappen.²²⁰ De totale Belgische verliezen worden geschat op drie- tot vierduizend (doden, gewonden en vermisten).²²¹ Het was over deze operatie dat Baix zich zou hebben laten ontvallen “*Wat, geen doden meer in mijn divisie?*” (zie inleiding). Als hij enkel kon beschikken over de cijfers van majoor De Guffroy is die reactie al een stuk meer begrijpelijk. Er waren namelijk honderd keer meer vermisten dan gesneuvelden.²²² Het was ook de

legerleiding niet ontgaan dat er bijzonder veel soldaten als vermist werden opgegeven. Stafchef generaal Antonin de Selliers de Moranville vermoedde dat die nog achter het front ronddoelden en dat minstens een aantal van hen gewoon naar huis in onbezet België was teruggekeerd. De legerdivisies kregen daarop richtlijnen om een lijst op te stellen van alle vermisten en hun woonplaats. De Selliers de Moranville wilde de gendarmerie op pad sturen om hen te gaan zoeken.²²³ De stafchef kon toen nog niet weten dat hij twee dagen later tijdens een paleisrevolutie aan de kant zou worden geschoven samen met de eerste onderstafchef Louis de Ryckel. Omdat koning Albert en de kabinetsleider (eerste minister) en minister van Oorlog, Charles de Broqueville, het niet eens werden over een opvolger, werd kolonel Maximilien-Félix Wielemans enkel tot onderstafchef benoemd. De functie van stafchef bleef vacant.²²⁴

Op de linkeroever van de Schelde

Nu kregen de eenheden van de 1ste Legerdivisie eindelijk enkele dagen echte rust.²²⁵ Na twee dagen van gevechten in een zomerse hitte zonder goed functionerende bevoorrading was dat geen dag te vroeg.²²⁶ Veel respijt kreeg de 1ste Legerdivisie echter niet. Op 1 september viel er terug een opdracht uit de lucht voor de 1ste en de 5de Legerdivisie. Deze keer moesten de Duitse patrouilles worden teruggeworpen tot achter (ten zuiden van) de spoorweg Dendermonde-Mechelen.²²⁷ De 3de Gemengde Brigade had een oefening voorzien, maar moest die plannen in laatste instantie dus omgooien. De 4de Gemengde Brigade nam ook deel en trok richting Boom.²²⁸ De 2de Gemengde Brigade rukte het verst op, tot voorbij Londerzeel.²²⁹ Tot grote gevechten kwam het hierbij niet, maar opnieuw hadden de manschappen heel wat kilometers in de benen.

Drie dagen later (4 september) moest de 1ste Legerdivisie opnieuw verzamelen blazen in haar kantonnementen (Kontich, Boechout, Morsel, Boom en Edegem).²³⁰ Deze keer moest ze de 5de sector, op de linkeroever van de Schelde, bezetten. De legerleiding vreesde immers dat de Duitsers de communicatielijnen tussen Antwerpen en de Belgische kust zouden doorknippen met een offensief tegen de linkeroever van de Schelde. Nieuw was die dreiging niet: eind augustus waren er al vestingstroepen naar de linkeroever gestuurd en vanuit Gent opereerde sinds 22 augustus de 'groepering Clooten', een bonte mengeling van vrijwilligers, gendarmes en burgerwachten onder leiding van luitenant-generaal Henri Clooten. Vooral Oost-Vlaanderen was in augustus-september 1914 een 'niemandslaan'²³¹ waarin Belgische en Duitse patrouilles en eenheden

hun slag probeerden te slaan in een soort guerrillaoorlog. Opnieuw loerde het grootste gevaar bij Dendermonde. Deze Oost-Vlaamse stad, strategisch gelegen aan de samenvloeiing van Dender en Schelde, werd verdedigd door vestingstroepen onder leiding van generaal Erasme-Joseph Warnant.²³² Die waren op 4 september in de vroege uren door de Duitsers teruggedrongen uit de stad en een Duitse doorbraak leek nakend.²³³ Als de Duitsers konden doorstoten tot de Belgisch-Nederlandse grens was de omsingeling van het Belgische leger in Antwerpen een feit. Dat zou – behoudens een mirakel – het einde hebben betekend van de Eerste Wereldoorlog voor het Belgische leger.

De koning stuurde daarom – naast de 1ste Legerdivisie – ook de 6de Legerdivisie naar de linkeroever, later nog gevolgd door de 2de Legerdivisie en de Cavaleriedivisie. Tussen de Schelde en de Belgisch-Nederlandse grens liep nog een laatste natuurlijke hindernis van oost naar west, de Durme, die zich door Lokeren en Waasmunster slingert. Daar moest – indien nodig – het ultieme verzet gebeuren, waarschuwde de nieuw aangeduide militaire commandant van de Vesting Antwerpen, generaal Victor Deguise. Later specificeerde de stafchef van de 1ste Legerdivisie wat de houding moest zijn op de Durme: *“De houding van de eenheid onder uw bevel, op de Durme, mag niet provoceren. Bij een aanval is het uw missie om tot het uiterste te verdedigen”*.²³⁴

Zover zou het uiteindelijk niet komen. De Duitsers drongen niet aan. Op 5 september trokken ze zich terug op de rechteroever (zuidelijke oever) van de Schelde, terwijl ze ook het brandende Dendermonde lieten voor wat het was. Voortaan trok het 24ste Linierregiment de wacht bij Dendermonde op, waar de brug over de Schelde trouwens slechts gedeeltelijk was verwoest.²³⁵ Het regiment zou er een week blijven. Verder naar het westen nam het 23ste Linierregiment in de nacht van 6 op 7 september stellingen in bij Lokeren.²³⁶ Intussen werden de eenheden steeds vaker opgesplitst voor speciale opdrachten ter ondersteuning van andere eenheden of om Duitse patrouilles te gaan opsporen. Het bleven drukke tijden voor de 1ste Legerdivisie en van rust of een verdere voorbereiding en uitdieping van de verdediging van Antwerpen was geen sprake.

De tweede uitval (11 – 13 september)

Op 10 september kwam een einde aan de onophoudelijke verspreiding van de eenheden en werden de troepen van de 1ste Legerdivisie gegroepeerd in het zuiden van de Vesting Antwerpen, nabij het fort van

Walem.²³⁷ Er was namelijk een nieuwe offensieve operatie op til. De tweede uitval kende twee luiken: drie legerdivisies moesten de vijand tegenover zich binden met voorzichtige offensieve operaties (van west naar oost waren dit de 5de, 1ste en 3de Legerdivisie), terwijl de hoofdkracht-inspanning in het oosten lag. Hier moest de Cavaleriedivisie, samen met de 6de en 2de Legerdivisie, het Duitse front overvleugelen ten oosten van Leuven.²³⁸ De Duitsers hadden hun troepen (intussen zeven divisies) tegenover Antwerpen verspreid over een front van honderd kilometer van de omgeving van Gent tot Aarschot. Er lagen dus kansen voor het grijpen voor de Belgen.²³⁹

De hoofdaanval werd bovendien voorafgegaan door voorbereidende operaties op de Belgische linkerflank (in het oosten). Zo heroverde de Cavaleriedivisie op 9 september Aarschot, terwijl Werchter werd bevrijd door elementen van de 2de Legerdivisie.²⁴⁰ De 1ste Legerdivisie moest vanaf de linkeroever van de Schelde offensieve verkenningen doen om de Duitse troepen aan zich te binden.²⁴¹ Die dag (10 september) toonde het hele veldleger zich actief van Wetteren tot Aarschot, goed voor een actief front van zeventig kilometer.²⁴²

De start van de hoofdaanval was pas twee dagen later, op 11 september om 11.00 uur. Dat hiermee een hele dag verloren ging, was een noodzakelijk kwaad, want de vijf deelnemende legerdivisies moesten eerst op hun vertrekposities worden verzameld en dat vergde tijd. Voor de 1ste Legerdivisie was dat de spoorwegberm ten zuiden van Mechelen, van Weerde tot Muizen.²⁴³ De tweede uitval kwam voor haar neer op zware gevechten in en rond de bossen van Schiplaken en achter de spoorweg Mechelen-Brussel, ten zuiden van Hofstade. De 4de Gemengde Brigade bezette het verlaten en nog smeulende dorp Hofstade op 10 september 's avonds.²⁴⁴ De 3de Gemengde Brigade wist uiteindelijk Schiplaken-dorp te bezetten.²⁴⁵ Toen ze echter probeerden vanuit de bossen rond Schiplaken of van achter de spoorwegberm zich een weg te banen naar het zuiden, botsten ze op dezelfde Duitse posities die de opmars van de 6de Legerdivisie bij de eerste uitval hadden gestopt, bij Wippendries, Elewijt en Kampenhout. De Duitse mitrailleurs en artillerie zaaiden dood en vernieling en maakten elke verdere opmars onmogelijk ondanks de Belgische artilleriesteun.

Voor het eerst in de oorlog kreeg de 1ste Legerdivisie zelfs steun van zware artillerie, namelijk de artilleriegroep van kapitein-commandant Joseph Quintin die in allerijl was opgericht met de twaalf Franse Schneider houwitser 150mm model 1912, die België op 24 augustus 1914 voor de neus van Roemenië wegkaapte.²⁴⁶ Dit kanon kon tot drie schoten per minuut afvuren tot maximaal 7.800 meter ver.²⁴⁷ Helaas liep